

„Ah, az én Kazinczymat ölik! Ne hagyjátok!”

A Csokonai-életmű „megjobbításának” kudarca,
Debrecen és az Árkádia-pör „elmés tournürjai”

GÁBORJÁNI SZABÓ Botond

Tisztántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debreceni Református Kollégium Múzeuma,
nyugalmazott igazgató

ORCID: 0000-0001-5961-3379

“Ah, my Kazinczy is being killed! Don’t let him be!” The failure of the “improvement” of Csokonai’s oeuvre, Debrecen and the “witty tournaments” of the Árkádia debate

Abstract | Recently, researchers of the background of the Árkádia debate have also investigated the phenomenon of “Debrecenism”, with a full exploration of KAZINCZY Ferenc’s use of the term. The question remains, however, what the people involved thought of this concept: the authors of the “sources of control” of the trial, CSOKONAI VITÉZ Mihály’s friends in Debrecen. They were the ones who prevented the Kazinczyan “improvement” of the poet’s oeuvre: they gave priority to the poetic subject and originality over a classicism conceived according to unshakable aesthetic criteria.

Relatively little attention has been paid in the literature to the role of religious allusions in the struggle for linguistic renewal. A chronological review of sources also reveals traces of letters of cardinal importance that were thought to have disappeared (and to be Debrecenian), revealing the prehistory of the affair, its depth of emotion and the emergence of Herderian influences in a “Mother City”. According to contemporaries – and in the original Greek sense of the term metropolis – Debrecen was a “Mother City” because it was a major centre. This was due to its national fairs, its College, its printing press, the 1200 Reformed parishes connected to them and their schools. This background made “Debrecenneness” dangerous for KAZINCZY.

Since the most violent manifestations of the controversy occurred a year before the dispute over the inscription on CSOKONAI’s tomb, we can conclude that the Árkádia debate is in fact only a “cover story” for the dispute over the legacy of CSOKONAI and, gradually, the future of his life’s work and, in this context, the future of our literature. In the latter field, KAZINCZY – with the help of TOLDY Ferenc – could only achieve a temporary victory over the prevalence of popular tendencies.

Keywords | KAZINCZY Ferenc, Debrecen, Herderian influences, Árkádia debate, CSOKONAI VITÉZ Mihály’s reception

Az Árkádia-pör a magyar irodalomtörténet legismertebb eseményei közé sorolható, értékelése mégis szinte magától értetődően mutat radikális különbségeket. A kérdés egyik jellegzetes összegzése szerint a „debreceniek [...] félreértették az Árkádia szó jelentését, Kazinczy Ferenc hiába magyarázta, hogy a szó nem számárlegelőt, hanem a költészet honát jelenti”.¹ Ezzel szemben az újabb szakirodalomban Bódi Katalin tanulmánya az úgy tágas kontextusára és „a vita értelmezésének nyugtalanítóan gazdag lehetőségeire” irányítja a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a levelezés és a Csokonai-nekrológ hatásának mellőzésével a hajdani perlekedés alakulástörténete nem is volna érthető.²

A *Nekrológ* vitája idején családjának belviszályaival is küzdő Kazinczy lelkiállapotát hivatott érzékeltetni az a teátrális beszámoló, amely szerint felesége – éjszakai delíriumában – ágyából kiugorva kiáltozta a főcímben idézett mondatot.³ Mivel a történetet korábban csak a legfontosabb szereplők, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály nézőpontjából tekintették át, jelentős lépés Debreczeni Attila tanulmánya, amely az események „szülővárosával” kapcsolatos fogalmat, a „debreceniség” szóhasználatát vizsgálja.⁴ A digitalizáció lehetőségeit kiaknázó dolgozat összegzése szerint e városnévből eredő fogalom különböző formulái „[n]em leírnak [...] valami létezőt, hanem [...] instabil és divergens jelentéseket konstruálnak”.⁵ Az utóbbi írás (váltalt feladata értelmében) a fogalmat megalkotó „főhős”, azaz Kazinczy szóhasználatával foglalkozik, összegyűjtve az előfordulások teljes körét, ugyanakkor tudatosan kerüli a szövegek kritikátörténeti elemzését. Vázolja a széphalmi vezér ellenfeleinek „vitapozícióit” is, arra azonban többnyire csak áttételesen következtethetünk, mit gondoltak e szóhasználatról az érintettek, azaz a tulajdonképpeni „kontrollforrások” alkotói. Egyetlen példával élve: Kazinczy a tolakodó és gőgös tudatlanság illetéktelen beavatkozásának tulajdonította, hogy nem kapott lehetőséget a Csokonai-életmű kiadására és „megjobbítására”. (Viszont néhány héttel később már egyre nyíltabban szólt a hagyaték „mocskainak” és „szemetjének” eltávolításáról.) Hogyan viszonyult e kérdéshez a költő négy közeli barátja – akik a hagyatékról határoztak –, akiknek levelezéséből döntésük indoka is világossá válik? Törekvésük lényegéről mindaddig kevés szó esett: egy meg-

1 SZALAI Anna, szerk., *Pennaháborúk: Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 626.

2 BÓDI Katalin, „Gólyafészek és angolkert: Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 802–831, 803, 829.

3 „[A]nnnyira afficiálja kínzatásom, hogy fantáziájában kiszökött az ágyból 's ezt kiáltotta: Ah, az én Kazinczymat ölik! Ne hagyjátok!” Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. júl. 20., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 3:393 (789. sz.). A továbbiakban: KazLev.

4 DEBRECZENI Attila, „A debreceniség, Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése”, in *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin és LAPIS József, 24–71, *Loci memoriae Hungaricae* 9 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020).

5 Uo., 65–66.

ingathatatlan esztétikai kritériumok szerint elgondolt klasszicitással szemben elsőbbséget adtak a költői szubjektumnak és eredetiségnek.

A debreceniség egyik lehetséges meghatározását már Fazekas Mihály is megfogalmazta a széphalmi vezérhez írott levelében, éppen az ő nézeteire reagálva: „azt gyanítom, hogy azokat mind Debretzenyieknek, vagy Debretzenyi caracterüeknek tartya, a kik magaviseletét rostálgatni vagy azokba hibákat tsak képzelni is mernek”.⁶ Ez a súlyomkófák által is értelmezhető definíció – az ortológiát tíz esztendőn át helyettesítő fogalom – egy speciális szempontból jelöli ki azok körét, akik idővel a nyelvújítók el-lentáborába fognak soroltatni. Az „egyenlőtlenül ellentétes ellenfogalmak” – mint a neológia és az ortológia – „a saját pozíciót szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen”. A hasonló „asszimetri-rius” fogalmak „politikai hatékonysága” a meghatározás jellegéből ered, de ugyanez a sajátságuk kérdőjelezi meg tudományos felhasználhatóságukat.⁷ Kérdőjelekkel ennek ellenére ritkán találkozhattunk Csetri Lajos alapművéig, aki szerint ezt a fogalom-párt Kazinczy konstruálta azáltal, hogy a „más típusú nyelvújítási irányzatok képviselőit kinevezte ortológusoknak”, „meghasonlást” keltve a magyar nyelvújítás három lehetséges táborában.⁸ (Az egyik lehetséges tábor lakói, a széphalmi vezér debreceni vitapartnerei valóban intenzíven újítottak.)⁹ A mester a későbbiekben már ország-szerte találkozott a nézeteivel szembehelyezkedők „devianciájával”, így S. Varga Pál monográfiája szerint még közeli barátai és követői is (akik szintén óvakodtak bizonyos „szószörnyektől” és eljárásoktól) egyre gyakrabban szembesítették olyan ellenérvek-ke, amelyek tartalmát korábban a debreceniséggel azonosította.¹⁰

A kor szóhasználatában korántsem véletlen, hogy a „korbácsolás” az irodalmi bírálat szinonimájaként funkcionált.¹¹ A széphalmi mester összetűzése néhány helyi értelmiségivel figyelmet érdemel a párhuzamos nyelvészeti vitákkal összefüggésben is. E szellemi tornák gyakori jellemzője a riválisok kiátkozása, máskor az „öklelődés” és néhány klasszikus „marha citáció” kerül elő, melyeket a legfinomabb „lírisc” személyiségek is kannibáli odaadással torolnak meg. A Versegly Ferencsel szembeni és az Árkádia-„pereken” nem csupán hangnemben mutatkoznak párhuzamok, de a kortársak értékrendje szerint is vitatott eljárásokban, így kényes magánlevelek önkényes

6 Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szept. 23., in KazLev, 4:320–322 (1997. sz.), 321.

7 Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán és SZABÓ Márton (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2003), 246.

8 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás kor-szakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 96.

9 Vessd össze Tolnai Vilmos és Kardos Albert alább idézendő tanulmányaival, illetve Kölcsey több konkrét utalásával: „Debreczen nem idegen az új terminusok csinálásától. Egy példa már ezt meg mutatta, s nem telik bele sok idő, hogy ismét új technicus terminusok fogják Debreczenből Magyar Országot el árasztani.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1809. márc. 29., in KazLev, 6:310–311 (1450. sz.).

10 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 342.

11 A kazinczyánus korbácsolás fogalmához: a kritizálást a francia nyelv is *fustiger*nek, ledorongolásnak mondja, amely szó a latin *fustis* (azaz bñton: 'furfkösbot', 'pálca') szóból ered.

publikálása terén is.¹² Szintén sokat mond a minták szerepéről, hogy a Verseggy-Révai-vitában a *debreceniség* példájára bukkan fel a *szolnokiság* fogalma, amely egy szójátékkal módosul „eszméresebb nevére”, az elutasított soloecizmusokra.¹³ „Mindenütt szolnokiság vagyon zavaros nyelvünkben [...] lappang a szegény magyar Aténa ebben a pór támadásban”.¹⁴ Jóllehet a soloecizmusok alkalmazása fokozatosan a széphalmi mester nyelvszépítő törekvéseinek áhított eszközévé lett,¹⁵ az idegenszerűség megítélésében mutatkozó áthidalhatatlan ellentét – Révai Miklós és Kazinczy között – nem válhatott egy ideiglenes „czimboraság” akadályává. (A „czimbora” kifejezést összepakolás értelmében használja a széphalmi levelezés, noha ezek a „czimborák” többnyire a „csinosodás”¹⁶ jegyében születtek.)

Debreczeni Attila egyik ígéretes kezdeményezése külön alfejezetben jelzi a civisvárosban „felsejlő szóbeliség”-ből származó információk nyomát. Az eddigiektől eltérő értelmezési lehetőségek megragadása azért is indokolt, mert akár a szóbeliségből származó információk köre is bővíthető olyan adalékokkal, amelyek a mester indulatait legalább részben magyarázzák. Ezek hiányában ugyanis aránytalannak tűnnek „a’ mások ítélete eránt” önmagát „képzeltetetlen toleránsnak”¹⁷ gyanító író heves reakciói. Az alábbiakban ilyen adalék lehet a széphalmi vezér „fantasztának” bélyegzése egy helyi értelmiségi által. Szintén eddigiektől eltérő értelmezési lehetőségeket kínál a vallási utalások hangsúlyosabb figyelembevételével a nyelvújítás korának küzdelmeiben, mint ahogy a széphalmi levelezés rejtélyes „Pipaczhé”-ének tényleges működési területe sem közzismert. Az írott források kronologikus áttekintésével meghatározó jelentőségű eltűntnek (illetve debreceninek) vélt levélre is bukkanunk, melynek tartalma és felhasználása valamiféle mesterkedésre, az egész ügy publikálásával kapcsolatos fonderlatra enged következtetni.¹⁸ Nem számoltunk annak tanulságaival sem, hogy a Csonkai-életmű kiadásának megtagadásából fakadó indulat már egy teljes esztendővel az Árkádia felirat születése előtt eljutott csúcspontjáig, legfőkétebb habzásáig.¹⁹ Ehhez képest az Árkádia-pórt a mester egyik bizalmas német levele is bagatellizálja abban az

12 Kazinczy azután publikálta Kis Imre bizalmas levelét, miután Révai egy nyomdakéziratba „tsusztatta” az ő sorait. DONCSEZCZ Etelka, „»...de patvar horjon el benneteket! A’ Kazintzi levele belé tsusztott«: Egy engedély nélkül közzétett magánlevél visszhangja”, *Sic Itur ad Astra* 20, 61. sz. (2009): 119–138.

13 A soloecizmus Kazinczy értelmezésében „A’ Grammatica’ törvényeivel és a’ szokással meg nem egyező szözlás”. KAZINCZY Ferenc, *Tövis és virágok* (Széphalom, 1811), 43.

14 [RÉVAI Miklós], „Versegi Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 297–336, 333–334.

15 Eleinte (még 1793-ban is) kelt olyan levele, amelyben reménykedik, hogy egykor a lutheránusok is soloecizmusok nélkül fognak szólni. Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1793. júl. 27., in *KazLev*, 2:296–297 (424. sz.), 297.

16 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* kortörténeti háttere: Csinosodás, ízlés, idegenszerűség”, *Debreceni Szemle* 30 (2022): 288–296, 290–291, doi: [10.59424/debreceniszemle/2022/30/3/288-296](https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2022/30/3/288-296).

17 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 13., in *KazLev*, 3:285–291 (733. sz.), 287.

18 Ilyen „a’ szamarakat nevelő föld dolgában” kapott, ismeretlennek tekintett „másik” küldemény, amely a téma kutatója szerint „közvetlen csatorna [...] a lokális szóbeliség felől”. DEBRECZENI, „A debreceniség...”, 59. Ez a *nem Debrecenből érkezett küldemény* adott alkalmat arra, hogy Kazinczy Barthélemy *Anacharsis*-ának kritikus mondatát a civisek kollektív véleményeként publikálja.

19 Kazinczy Ferenc B. Prónay Lászlónak, 1805. júl. 15., in *KazLev*, 3:386–387 (786. sz.).

értelemben, hogy vádak konstruálása érdekében keresett, nyilvános leszámolást segítő alkalomnak és eszköznek, tulajdonképpen ürügynek minősítette. Mint látni fogjuk, témánk lényegéhez visz közel Kazinczy „debreceniség”-tapasztalatainak előtörténete, illetve Csokonaihoz fűződő kapcsolatának néhány aspektusa is.²⁰

A konfliktus előzményeiről

Bár az ellentét valóban az Árkádia-pör következtében került a magánlevelezés köréből a sajtó nyilvánosságába, előjelei igen korán, már Kazinczy börtönévei alatt megmutatkoztak. Irodalmunk majdani szervezője éles szemmel ismerte fel a *Debreceni Grammatika* (a továbbiakban DGr)²¹ lényegét: rezonált a mű köznépi hivatkozásaira és a bántóan magyartalan fordulatok elutasítására. A későbbiekben számos változatban kifejtette, hogy a kiművelt nyugati nyelvek idiómáinak átvétele segíti a magyar irodalom stílusis emelkedését és ezáltal európai kultúrnemzetté válásunkat.²² Kazinczy tehát a halhatlan népszerűséget hozó kezdetek után maga is úgy szólt olvasóihoz, „mint egy magyarúl jól megtanult és akarva soloecisszáló” külföldi „fogna szóllani”.²³ Ezzel szemben a cívisváros eszményei szerint egy szöveg annál sikerültebb, minél kevésbé érzékelhető rajta, hogy fordítás.²⁴

Kazinczy legelső témába vágó levele szerint Molière két komikus „buffo játékát” azért nem az általa kedvelt stílusban szólaltatta meg, „hogy a Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a’ közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen, és a’ kik soloecismusaim miatt Klavigóban és Emiliában ξεινοῦν [idegennek] fognak szóllítani”, ráismerjenek, „hogy én is magyar vagyok”.²⁵ Tolla egy lendülettel vázolta a maga debreceni helyzetképét, és egyúttal karikírozta annak lényegét, de a seregszemléből ezúttal kimaradt a főszereplő, Csokonai említése.

20 Nem kapott kellő figyelmet Kazinczy (helyi szövetségesével tudatott) „hadüzenete”, illetve az a levelem, amelyben a bosszút „veszett kutyákkal” szemben indokolt eljárásként ajánlja. Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. ápr. 30., in *KazLev*, 3:322 (751. sz.); Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. jún. 5., in *KazLev*, 3:364 (773. sz.)

21 [BENEDEK Mihály, DOMOKOS Lajos és mások], *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécs: A’ magyar Hírmondó Íróinak Költségével, Alberti Betűivel, 1795).

22 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „A »nyugati modell« és a »szép idegen« problematikája Kazinczy és a Debrecen kapcsolatában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 511–519, doi: [10.56232/ItK.2022.4.04](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.4.04).

23 A mester Klopstock *Messiása* tervezett kiadásához írt jelentésében felelt így Teleki László aggályaira. Idézi TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története*, A magyar nyelvtudomány kézikönyve 2/12 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929), 122.

24 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Kazinczy és a *Debreceni Grammatika*: A mű és vitatott részletei”, *Debreceni Szemle* 31 (2023): 3–32, 19–22 („A kritika éle: »ki ne rijjon belőle, hogy fordítás«” című alfejezet), doi: [10.59424/debreceniszemle/2023/31/1/3-32](https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2023/31/1/3-32).

25 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1797. nov. 16., in *KazLev*, 2:421 (477. sz.). Polykleitos, a görög antikvitás kimagasló szobrása kanonizálta a férfitest esztétikus arányait.

A debreceni poétával kapcsolatos nézetkülönbségek indítékát korábbi írásomban – Gyapay László kutatásai alapján²⁶ – az alábbiakban összegeztem: amennyiben a közköltészettel és a népiességgel (a debreceni és pataki „mendikásokkal”, azaz adománygyűjtő diákok verselésével) is érintkező hazai hagyomány felől vezethet út a legmagasabb irodalmi szférákba, összeomlik a mester nyugati koncepciójának *egyedül üdvözítő* volta.²⁷ Ezért akarta magához kötni, a maga képére formálni, majd halála után kiadni Csokonait, és ennek elutasításakor történhetett, hogy a DGr-val szemben is az Árkádia-pör nyomán törte át a magánlevelezés küszöbét az addig mederben tartott indulat.

A popularitás már akkor ellenszenves volt Kazinczy számára, amikor még viszonylag mértékletesen fordult az idegen nyelvi szépségek felé. A börtönből szabadulva Kis Jánoshoz írott korai levelében először „említi egy lapon” Csokonai költészetét a megvetett Mátyási Józsefével,²⁸ de azt már 1793 júliusában érzékelteti, hogy a debreceni poétának egy Horváth Ádáméhoz mérhető pályát jósol.²⁹ Ezúttal azt is egyértelművé teszi, hogy pontosan az ellenkezőjére törekszik annak, amit a DGr hirdet. Saját újabb munkái úgy készültek,

hogy a' nagy seregnek ne tessen. Eddig elértem célomat: *nekik nem tetszik*; az van hátra, hogy Kisnek 's Virágnak tessen. Ez a' vidék nem áldozik a' Gratzia'knak. Itt magyar munkákat nem kapni. [...] *Ez az orthoglottus Debreczen anathemát kiált mindenre, a' mi nem az ő nálok készült Grammatika ízlésében íródik*; [...] Fogadom, Kassa és Várad közt az én Himfy'nél nincs több Himfy;³⁰ [...] *mert az nem a' Mátyási 's Csokonai módja szerint zeng*.³¹

Az idézett levél egyik kulcsmozzanata, hogy nem csupán a mesternek nem tetszik a „boldogtalan debreceni gusztus”, a cívisek sem rajonganak a „selypítő” stílusért.³² Kis János válaszában ezúttal is visszaparancsolta a maga szépirói énjét: „Barátom, ha a' Te vidéked nem áldozik a' Gratzia'knak, az enyim nem is esméri azokat. A' magyar Petrarcat itt nem csak nem bámulják, hanem tsudálkoznak rajta, a' kik azt történetből [véletlenül] esméri is, hogyan vesztegethette olyasmire az időt.”³³

26 GYAPAY László, „Kazinczy a debreceniségről: Kölcsey Csokonai-recenziójának hátteréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 31–66, 55–56.

27 GÁBORJÁNI SZABÓ, „Kazinczy és a *Debreceni Grammatika*: A mű...”, 14–15.

28 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1801. nov. 21., in *KazLev*, 2:444–446 (497. sz.), 446.

29 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1793. júl. 27., in *KazLev*, 2:296–300 (424. sz.), 297.

30 Valójában Kölcsey is említi, hogy a Himfyt tanítják a Kollégiumban: „A poétikában legelső nap a tanító példányokat olvasott Himfyből, Csokonaiából (Diaetai Múzsá) és Mátyásiból. Attól fogva néhány tanuló társaimmal együtt kezdénk olvasgatni magyar és latin írókat”. Kölcsey levele Szemere Pálhoz, 1833. márc. 20. Idézi ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1940), 52.

31 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1801. nov. 21., in *KazLev*, 2:444–446 (497. sz.). Kiemelések tőlem – G. Sz. B.

32 Ezt maga Csokonai sem titkolta: „futhatnám, mikor egy társaságban az esetlen majmok affektált petyegéssel bosszantják a' füleket [...] alföldi szám vagyon”. Csokonai Mihály Kazinczy Ferencnek, 1803. febr. 20., in *KazLev*, 3:11–22 (569. sz.), 17–18.

33 Kis János Kazinczy Ferencnek, 1802. febr. 18., in *KazLev*, 2:458 (509. sz.).

A széphalmi vezér egy 1802. október 31-ei (az ő egyoldalú tálalásában ismert) hírhedt debreceni ebédet úgy összegzett Virág Benedek számára,³⁴ hogy a városban kizárólag azt tekintik magyarnak, aki itt nevelkedett, és olyan maradt, mint itt volt. Összegzése szerint a megjelent helyi előkelőségek a ma élő irodalmárok közül senkit nem tekintettek poétának és magyarnak – ami a személyesen érdeklődő Kazinczy miatt is bárdolatlanságnak tűnhetett –, ő azonban saját bevallása szerint mégis inkább Virág Benedek, Ányos Pál, Orczy Lőrinc és Csokonai megítélése miatt érzékenykedett. Ekkor kezdődött az a próbálkozása is, amelynek során a popularitástól, a kálvinistaságtól és a még veszedelmesebb „Debreczenyiség”-től³⁵ fertőzött Csokonait leválasztani törekedett szülővárosáról. Az irodalmi vezér ekkor (nem véletlenül) nem őt, hanem Gyöngyössi Jánost és Mátyási Józsefet nevezi a debreceni ízlés reprezentánsainak.³⁶ Ezúttal is elhangzott gyakori érvelése a soloecizmusok védelmében: a latinban sok a hellenizmus, a németben a gallicizmus, miért ne válnának a magyar irodalom díszére az idegenszerű fordulatok? Álláspontját tiznél bizonyosan több levelében fejtette ki, még közel két évtized múlva is: „Clavigoban a franciásan szóló Carlos ezt mondja [...]: Ha csinált ember léssesz. Ha a személyek magyarok volnának, a szólás vétkes volna, így nem az.”³⁷

Csokonainál tömörebben talán senki nem fogalmazta meg a maga viszonyulását a neológiához: „A’ ki az új szokat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is.”³⁸ Viszont az idegenséget csak „nosztrifikálva”, azaz honosítva befogadó pórias debreceni kíváncsiskodók aligha nyerték el a mester tetszését: az új ideák „külföldi ruhájokat levetkezzék, idegen hangejtéseket megszelídítsék, és még a’ legutolsó Magyar jobbágy’ füleinek is botrányozást ne tsináljanak”.³⁹ Mindenesetre a helyi közízlés homogenitásával kapcsolatban érdemes a történeteket egy nagyobb merítésben is áttekinteni. A mester például reagált azokra a sorozatos értesítésekre, melyek szerint Debrecenben egy helyi társaságban *Clavigo* című fordításának felolvasása folyik.⁴⁰ Amennyiben ezúttal hihetünk az irodalmi vezér őszinteségében, az öreg Domokosnál történetek után is több ízben időzött

34 Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. okt. 31., in *KazLev*, 2:499–502 (539. sz.), 500.

35 A költő minősítéseit lásd: Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. márc. 6., in *KazLev*, 3:277–278 (729. sz.).

36 Debreczeni Attila kutatásai kimutatják, hogy „mikor a kommentárokból a Pöbel alakot ölt, az mindig a Csokonai és Debrecen körüli régi viták szöveghálóját idézi meg”. DEBRECZENI Attila, „A Tövis és virágok kötetkompozíciója és szöveghálója”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 73–102, 89, 101.

37 KAZINCZY Ferenc, „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 546–562, 554.

38 Csokonai Széchenyi Ferenc (1802-ben) írott levelét idézi TOLNAI, *A nyelvújítás...*, 97.

39 CSOKONAI Vitéz Mihály, „Előbeszéd [A’ Tavaszhoz]”, in CSOKONAI Vitéz Mihály, *Tanulmányok*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta, 35–40, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 38. Online kiadása: CSOKONAI Vitéz Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila (HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2024), hozzáférés: 2024.09.14, http://deba.unideb.hu/deba/cskonai_muvei/text.php?id=cskonai_szcsp_51, doi: 10.5484/Csokonai_Vitez_Mihaly_osszes_muvei, id: csokonai_tan_04_k.

40 „Köszöntöm a’ Clavigó hallgatóit. Adieu. Adieu. Adieu”. Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1802. márc. 16., in *KazLev*, 2:463 (514. sz.).

a főbíró Imre nevű fiának társaságában, aki családjának negyedik olyan generációjához tartozott, amely Nyugat-Európában koronázta meg hazai tanulmányait.⁴¹

Az elkövetkező évek levelezéséből érzékelhető, hogy Kazinczy 1802. október 31-én egy életre meggyűlölte Benedek Mihály lelkeszt, a DGr tulajdonképpeni szerkesztőjét, aki szintén elevenébe vágott. A kortárs magyar költők verseit ugyanis – jóllehet nagy általánosságban – „irgalmatlanul rossznak” ítélte, Schedius professzor német verseiről pedig még azt sem tudta, „miképpen lehetne azokat verseknek ismerni”. (A mester vonzalmaira ugyanakkor jellemző, hogy Mailáth János gróf német költeményeit még halála előtt is éteri szépségűeknek érezte.) Az adott esetben természetes volna, ha a hazai német költészet és a prozódia kérdéseiben kizárólag az irodalmi vezért tekinthetnénk avatott bírónak. Intő jelek tömegéből ítélve azonban korántsem ennyire egyértelmű a helyzet. E kérdésben Benedek Mihály oldalán sorakoznak fel Földi János,⁴² Csokonai,⁴³ Szentgyörgyi József,⁴⁴ Dessewffy József,⁴⁵ de korcsnak minősítette a szótagszámláló németes versformát Berzsenyi Dániel is.⁴⁶

„...én nagyon érzek ugyan minden bántást”

A Benedek iránti engesztelhetetlen haragvás egyik érzelmi indítéka az lehetett, hogy a mester elskandálta a leendő püspök előtt az általa legtökéletesebbnek vélt német disztichont – eközben legfeljebb egyszer tévesztette el a spondeust – és „Benedek nevetett”. Hogy ez komoly hiba volt, arra egy „Debreczeni сцена” leírása is magyarázatot adhat. Mert a mester emlékiratai és levelezése szerint a Kazinczy család tagjai hisztérikusan reagáltak kinevettetésükre.⁴⁷ A széphalmi vezér egész levelezéséből kitűnik, hogy nem

41 „Nekem veszedelmes az Úrnak Uram Bátyámnak házához mennem, mikor dolgaim vannak; ezt már harmadik ízben tapasztalom; mentorra volna szükségem, a' ki megintsen, hogy menyjek, vagy taszítson ki, ha reá magamnak erőm nincs”. Kazinczy Ferenc Domokos Imrének, 1802. aug. 6., in KazLev, 2:483 (426. sz.).

42 „Ugyan hogy méritek Ti a' Syllabákat? [...] Ez a' jó Magyar fület nagyon sérti.” Földi János Kazinczy Ferencnek, 1793. aug. 12., in KazLev, 2:304–308 (427. sz.), 306. „[N]agyon az Anglus és Német Poesishez szabad a' Magyar verseket.” „Nekünk [...] Exemplárjaink a' Görög és Deák Metrumos versek: nem az Anglus és Német ötös Jambus, vagy más.” Földi János Kazinczy Ferencnek, 1791. [febr.] 5., in KazLev, 2:153–158 (358. sz.), 155–156.

43 „Egyébaránt sem szeretem [...] a Dayka' Alexandrinusait [...] olyan rabul követi a' Német Prosodiát, mint Rajnisék és Szabóék a' Rómaít [...] a' hoszu syllabát is rövidbe számlálja [...] A' Magyar nyelv' mivoltához sem szabja [...]” Csokonai Mihály Kazinczy Ferencnek, 1803. febr. 20., in KazLev, 3:11–22 (569. sz.), 20.

44 Szentgyörgyi is „Neveti a' német hexametert, mint Tiszt. Tudós Benedek Mihály Uram”. Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. febr. 25., in KazLev, 4:63–65 (882. sz.), 63.

45 „Olyan darabosok a' német hatlábosok, és hogy azokat a' németeken kívül, kik a' magok ügyében rosz bírák [...]” Gr. Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1808. jún. 8., in KazLev, 5:473–487 (1304. sz.), 477.

46 „Az antikizáló nagy ódaköltő, Berzsenyi, [...] a legnagyobb tudatossággal száll síkra a rimes metrumos (németes) versforma ellenében [...]” HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig. 2. kiad.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 68.

47 „December 1801. [...] Domokos Úrnál szállánk meg. [...] D. Úr [...] engem igen édes nevetésre fakasztott [...] Laczi csak felugrik az asztaltól [...] hogy ő magát kinevetni nem engedi; [...] Én azon gondolkodtam,

kedvelte Domokos Lajost,⁴⁸ aki az október 31-ei beszélgetés során olykor egyenesen „kaczagott”. Kazinczy emlékiratai a főbíróval kapcsolatban jellegzetes „szövegfejlődésen” mentek át: egy 1816-ban megörökített, majd háromszor alaposan újraírt történetben az első két alkalommal Domokost támogatja Ráth Máttyás lapszerkesztő nyelvhasználatával kapcsolatban, végül 1831-ben már „a’ tiszta magyarság’ birtokában magát kirekesztőleg érző város”-ról és a (befektetés közben is „szívesen tisztelt ’s szeretett rokonom”-ként aposztrofált) debreceni főbírónak *a német születésű Ráth által kifogásolt germanizmusairól* beszél.⁴⁹

Mint az iméntiekből leszűrhető, a széphalmi mester közismert és bevallott hiúsága, illetve „éles” természete mindennél fájdalmasabban viselte a kinevetetést. Azt is minuciózusan számon tartotta, hogy személy szerint ki és hogyan fogadta a *Mondolatot*. A debreceni viszonylatok elmergesedésében tehát az is komoly szerepet játszhatott, hogy a városban a „nyelvrontók” elleni paródiák egész sora keletkezett. Ezek közül ismertek Szentgyörgyi doktor sziporkázó,⁵⁰ majd egyre inkább a nyelvi borzalmak elkerüléséért könyörgő levelei Kazinczyhoz, továbbá a *Mondolat* szintén tőle származó alapszövege, egy Benedek Mihály hagyatékában őrzött episztola, Hunyadi Ferenc⁵¹ és Böszörményi Pál szenátor írásai, de az sem lehet véletlen, hogy Benedek püspöktől került az OSZK kéziratárába az eredeti *Mondolat* alapszövege, amely lehetséges, hogy az ő biztatására született.⁵²

Az október 31-ei nézeteltérés olyan mély nyomokat hagyhatott, hogy hamarosan bővülő szerepkörben bukkan föl a „Dea Debrecen” fogalma, „a’ ki bennünket, újabb írókat, azzal vádol, hogy mi rontjuk a’ Nyelvet”. Mint erről ugyanebben a levelében be-

hogy miképpen ragadjam ki a’ mellettem ülő ősz hajú gazdát abból a’ szörnyű Verlegenheitből, hogy ezen megtámadásra a’ maga asztalánál, a’ maga mentségére valamit mondjon [...]” KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 112. Az iménti történetben az a legkülönösebb, hogy az affér után Domokos Lajos, a szenvedő fél, a gyakran marakodó testvérek közül mégis a történet mesélőjére, azaz Ferencre panaszkodott anyjánál: „Laczi azt hitte, idegen asztalnál ötet nevettem [...] Én is felhevülnek, ha azt hinném [...] Osz tán Domokos Lajos Úr szóllott Asszonyámnak, én pedig magamat vétlennek ismerem.” Kazinczy Ferenc anyjának, 1803. aug. 27., in KazLev, 3:83–91 (611. sz.), 84–85.

48 „Ez az Úr, mint a’ Debreczeniek mind, kevélyek azt affectálni, hogy íróinkat nem ismerik”. Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1802. okt. 31., in KazLev, 2:499–502 (539. sz.), 500. Valójában a DGr nyomtatott oldalakon keresztül kárhoztatja a kortársak „rút” megoldásait.

49 A „szövegfejlődés” lapszámai: KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 441, 489, 583, 746.

50 „[É]n is felyül vagyok róla mutatva, hogy ha én veled a’ Magyarságra nézve fel venni alól állanék, bizonyosan a’ rövidebbet fognám húzni.” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1804. febr. 22., in KazLev, 3:167–169 (653. sz.), 167.

51 A református püspökök életrajzának írója annyira jellegzetesnek érzi Hunyadi Ferenc paródiáit, hogy több oldalas lábjegyzetben közli egyik írását, az alábbi zárommondatral: „Nem sokat ért ebben a’ tótlag és németleg ember”. TÓTH Ferentz, *A’ helvétziai vallástételt követő túl a’ tiszai superintendentziában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva* (Győr: Streibig Józsefné, 1812), 228–236.

52 GÁBORJÁNI SZABÓ, „Kazinczy és a Debreceni Grammatika: A mű...”, 4 (valamint a 4–5. lábjegyzet); [SOMOGYI Gedeon], *Mondolat: Dicsalóm 1813*, szerk. BALASSA József, Régi magyar könyvtár 10 (Budapest: Franklin Társulat, 1898), 13.

számolt,⁵³ annak is súlyos okai vannak, hogy a szabadulása utáni tizenhét hónapban nem jelent meg nyomtatott munkája. Ezek szerint a terméketlenség oka nem az új élet-helyzetben keresendő, hanem „többek közt” a „Dea Debrecen” volna. *Tehát az október 31-ei találkozást már jó előre beárnyékolta egy hosszas várakozás felgyülemlett ingerültségre*, melynek magyarázatául ideális „bűnbak” született, (ha nem is e vadonatúj istennő, de) a börtönben olvasott *Grammatika* országos hatása miatti aggodalom. A DGr ugyanis az idiómák „szóról szóra” történő tükröfordítását „merő idétlenség”-nek bélyegezte.⁵⁴

A levelezés kronológiai rendben történő átvizsgálásával az a körülmény körvonalazódik, hogy a Csokonai-életmű kiadásának és átdolgozásának megakadályozásával minden indítéka előállt egy nagyobb visszhangot keltő összezapásnak. Nem tudhatjuk, milyen beszélgetésekre került sor Kazinczy és a debreceniek között Csokonai temetésén, de Fazekas ekkor adta át „Él-e a síron túl” kezdetű versét. Mindenesetre a lázas sietség a kéziratok megmentése érdekében arra vall, hogy már a *Nekrológ* megjelenése előtt tudták, hogy mire számíthatnak, és egyetértettek abban, amit el akartak kerülni. Amint erre a bevezetésben is utalok, a bosszúhadjárat explóziója – a Prónay Lászlóhoz írott levél – egy évvel az Árkádia-téma felbukkanása előtt keletkezett.⁵⁵ Mindkét fél írásban is félreérthetetlenül jelezte – Szentgyörgyi doktor az irodalmi vezérhez,⁵⁶ Kazinczy Romy Károly Györgyhöz írott és szintén nem nyilvánosságnak szánt levelében –, hogy az emlékmű feliratának vitája, az Árkádia-pör maga csak alkalmat és ürügyet szolgáltatott a leszámolóshoz.

Ha ott pusztán az lett volna a kérdés, hogy nekem vagy gyalázóimnak van-e igaza, amikor én Csokonait jellemzésemben Rousseau-i mizantrópként ábrázoltam, és a debreceni bölcsek a szavamát kárörvendő feddésnek tekintették, úgy bár hallgattam volna. De ez a *támadás* tűnt számomra a *legkívántabb alkalomnak*, a *legjobb eszköznek*, hogy az igazi *korlátoztatok* csálhatatlanságuk és tudálékos mindentudásuk okán a publikum előtt vádoljam, őket az arany „ismerd meg önmagad”-hoz vigyem, s őket egy kissé halkabb szóra fogjam. – Ön, Professzor Uram, élt Debrecenben, s tehát ismeri azt.⁵⁷ Ezek a tanult emberek sosem áldoztak a gráciáknak, egyáltalán nem sejtik, miért kellene Ámor oltárának

53 Kazinczy Ferenc Kozma Gergelynek, 1802. dec. 1., in KazLev, 2:513–515 (546. sz.), 514.

54 DGr, XX, XXII („Előljáró Beszéd”).

55 Kazinczy Ferenc B. Prónay Lászlónak, 1805. júl. 15., in KazLev, 3:386–387 (786. sz.). A bosszúhadjárat számos további részletéről *Széphalom és Debrecen: miért tette „kapóssá” Kazinczy Ferenc Sylvester grammatikáját?* című rövidesen megjelenő dolgozatomban írok.

56 „[H]ogy a’ Kis Imre Ur privát levelinek két ország előtt kellett meg magyaráztatni, és hogy a’ jegyzések olly indulatossággal vagynak írva, elég bizonyosága annak, hogy ez *nem ok, tsak alkalmatosság volt.*” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. nov. 18., in KazLev, 4:400–401 (1085. sz.).

57 Romy összehasonlító ismertetésében leírja, milyen előnnyel rendelkezik a Debreceni Kollégium az evangélikus tanintézetekkel szemben: „kedve szerint használhatja hatalmas könyvtárát, amelyet [...] tekintélyes alapokból évente gyarapítanak”, ide értve egy sor európai tudományos folyóiratot is. Borzák István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 90.

a bölcsesség termeinek bejárata előtt állnia, és miért kellene egy Socratesnek *nővérei* képeivel foglalkoznia.⁵⁸

A Rummy Károlyhoz német nyelven írott iménti levélrészletnek a kritikai kiadásban szereplő fordítása a *korlátoltakat* említi, ezzel szemben az eredeti német szövegben és a mester több levelében *Abdéra* vagy az *abderiták* állnak – az ókori trákiai város butaságáról híres népe –, ami Debrecenről mint pejoratív tulajdonságokkal felruházni kívánt településről lévén szó, nem mellékes különbség. Figyelmet érdemel a *nővérek*⁵⁹ megnevezése is, tudniillik az adott esetben a kilenc *múzsáról* van szó. A civisek valamit mégis gyaníthattak arról, hogy miért kellene Socratesnek hasonló képekkel foglalkoznia, mert a régi Kollégium nagy auditoriumának falait szimbolikus nőalakok freskói díszítették.⁶⁰ A *gyalázó* minősítés helyett az eredeti német szövegben a *sugillator* orvosi kifejezés áll. Ennek megfejtése már a közeli barát Szentgyörgyi doktornak is fejtörést okozott. Az Árkádia-pör kibontakozása előtti debreceni dilemma ugyanis úgy szólhatott, hogy vajon a *Nekrológ* nyájás szóvirágai közé rejtett tövises (mizantrópia stb.) többszöri sürgetés után kelt baráti levelekben történő észrevételezése vagy a hagyaték közreadásának megakadályozása jelentette a *támadást* és *gyalázást*?⁶¹ Mert egyéb indokot a mester levelezése sem ismer.

Kazinczy alapos okkal tulajdonította túlzott érzékenységét a 2387 börtönnap szenvedéseinek,⁶² ugyanakkor családjá temperamentumára ő maga is utal, leírja folytonos harcát testvéreivel, az ösztönmodellálás gyermekbetegségeit és az önkontroll teljes hiányát, egy-egy „bor nélkül részeg ember forma marha szidalmi”-ról is szólva, melyek kivédésére „szabados” a bosszú.⁶³ A *Nekrológ* szövegében a nyilvánosság előtt jelentette be, hogy kiadja Csokonai életművét, ennek elutasítása, a *Lilla* és más kötetek meg-

58 Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1807. máj. 16., in KazLev, 5:15–21 (1113. sz.), 18–19. A fordítást az online kiadásból idézem: KAZINCZY Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila (HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport-Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2024), hozzáférés: 2024.09.14, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_1113_k, doi: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei. Kiemelések tőlem – G. Sz. B.

59 A Párizsban 1776-ban alapított, kilenc múzsáról, azaz kilenc nővérrel elnevezett Neuf Sœurs szabadkőműves páholy tagja volt Voltaire is.

60 Amennyiben a Rákóczi-szabadságharc idején egy labanc seregekhez tartozó írástudó nem firkált volna színvonalas verseket a debreceni auditorium freskói alá, ezeknek a festményeknek még a létezéséről sem tudnánk. A freskók Wespri István által megörökített verseinek tematikájából arra következtethetünk, hogy azok a manierista ízlésnek megfelelő, erőnyeket és tudományokat jelképező emblémakönyvekkel rokon ábrázolások lehettek. WESPRI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, ford. (I–III:) KÖVÁRI Aladár, (IV:) VIDA Tivadar, szerk. (I:) VÉRTÉSSY Sándor és RÓNAI András, (II:) VÉRTÉSSY Sándor és LOVASS Pál, (III–IV:) LOVASS Pál, 4 köt. (Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1960–1970), 4:1029–1033.

61 „[M]eg nem foghatom mitsoda sugillatiókra tüzölöz, melyeket Debretzennek rajtad tenni kedve szuszszant volna”. Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. nov. 18., in KazLev, 4:400–401 (1035. sz.), 401.

62 „Asszonyám engem int, hogy ezt a’ magamat is mást is elrontó bosszús természetet hagyjam-el [...] én nagyon érzek ugyan minden bántást, mert a’ hosszas és sok féle szenvedés igen élessé tett”. Kazinczy Ferenc anyjának, 1803. aug. 27., in KazLev, 3:83–91 (611. sz.), 83.

63 Kazinczy Ferenc Fazekas Istvánnak, 1806. jún. 12., in KazLev, 4:192–194 (938. sz.).

jelentése a presztízsveszteségen kívül egyrészt azt jelentette ország-világ előtt, hogy Debrecenben nem fogadják el vezérségét, másrészt azzal járt, hogy az ízlése szerint korrigált költőt nem illeszthette a saját irodalmi kánonjába. Sérelmét másfél esztendő elteltével is fájalta. Sebei lassan gyógyultak, ezért is jöhetett kapóra a Cserey Farkas javasolta emlékmű és az új vitakérdés, amely a számára legalkalmasabb mederbe, művészet szemléleti és esztétikai vágányra terelte az ügyet.

„Megovidiusozni” vagy „megkazinczyzni”?

Irodalmunk vezére azért kívánta kézbe venni a Csokonai-életmű kiadását, mert Domby Márton „megovidiusozná” azt.⁶⁴ Ez a revelatív elszólás önmagában is lényegyet érintő beavatkozás szándékára utal, a Kollégium szeniora azonban ekkor már ellátta minden vállalt feladatát. Fejfára került kurta szövege megfelelt a kor műfaji, tartalmi és erkölcsi elvárásainak:

Kinek, ha tanulmányait puhatolod [írja Vitézről], ékessége vala a tudományoknak, díszé a hazai irodalomnak, dicsősége a magyar Parnasznak. Példányul szolgáló fogékony szeleme korát felyűmulta. Ha erkölcsét vizsgálod: szelíd, hizelgés nélkül: igazságos, vadság nélkül; kedves, hiúság nélkül.⁶⁵

(A soproniak Révai Miklóst két évvel később szintén a hagyományokhoz híven „akhillesezték” meg: „Hektór elestével nem vesztett Trója felényit: / S nem vala oly nagy kár Akhilles porba dülése”.⁶⁶ Természetesen a gyászversek kiürült sémáinak bírálatát ugyanolyan megértéssel fogadhatjuk, mint a költői életművek védelmét. A lényeg: néhány verseskötet változatlan kiadásának semmi köze Ovidiushoz és a „megovidiusozáshoz”.) Mindenesetre Kazinczy önmaga melletti érvelésének vészjósló üzenete volt. A Csokonai bevonásával készülő Dayka-kiadás munkálatai során ugyanis tudatosulhatott a baráti körben, hogy a közreadó milyen mértékben hagyhatja keze nyomát egy-egy kéziraton.⁶⁷

64 Így szól Domby epitáfiumának kezdősora: „Itt nyugosznak Ovidius, Virgilius, Horatius, Csokonai Vitéz Mihály személyében”. „Ha Dombinak a' kezébe esne a' munka, megovidiusozná etc, ha Szilágyi Gábornak etc. etc. megszilágyizná.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. febr. 10., in KazLev, 3:259–261 (717. sz.), 260.

65 HAMAR László, szerk., *Csokonai-émlény* (Debrecen: ifj. Csáthy Károly, 1871), 65.

66 BÁNÓCZI József, *Révai Miklós élete és munkái* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879), 5.

67 „[M]i legyen a' tzelja a' Tekintetes Úrnak. Kasszálni akarja é az alábbvalót? vagy mind a' kettőt világra akarja bocsátani? *Ez utolsót óhajtanám*, 's pedig úgy, hogy a' két Fordítás a' nyomtatásban által ellenben esne egymással.” Kiemelés tőlem – G. Sz. B.; Csokonai Mihály Kazinczy Ferencnek, 1803. febr. 20., in KazLev, 3:11–22 (569. sz.), 18. A szerkesztői párbeszéd során Csokonai maga is korrigálható tollhibaként említette Dayka botlását, a „hónál fejérb” ajkú asszonyok esetét. Ugyanakkor Dayka németes prozódiajának szigorú kritikája mellett is („Diplomatica hűségéből”) ragaszkodott a változatlan megjelentetéshez. (Ez visszhangzik később Nagy Gábornak a Csokonai életművel kapcsolatos, „diplomatica

Kazinczy (még tárgyalandó) „elmés tournürjai” közé sorolható, ahogyan lépre csalta a Fazekas felléptéig jámbornak tűnő cíviseket és a közvéleményt: a *Hazai Tudósítások* „Magyarázó jegyzéseiben” megkerülte a kronológiai rendet, az Árkádia-felirattal kezdte mondandóját, majd miután a bíraskodásra felkért teljes publikumot meggyőzte arról, hogy itt ő az áldozat és a megrágalmazott fél, rátért a konfliktus és a *Nekrológ* egyik részletére. Az utóbbival kapcsolatban úgy véli, a debreceniek még azon az ábrázolaton is döfést találtak, melynél ő igazabbat és kedvezőbbet nem is festhetett volna.⁶⁸ A Csokonai-kiadás megakadályozását csak a barátokhoz írott leveleiben panaszkolta, legmélyebb sebéit elrejtette a nyilvánosság előtt. Így vált a Csokonai-perből Árkádia-pör, pedig a probléma magva korántsem a debreceni síremlék szövegezésében rejtőzik. A mesternek már igen korán rossz előérzete volt, mert legalább három levelében tudakozódott a Csokonai-nekrológ helyi fogadtatásáról.⁶⁹ Mégsem hihetjük, hogy nem érezte volna „megtámadva” és „gyalázva” magát, amennyiben érdeklődésére egyáltalán nem válaszolnak.

A debreceniek egy enyhébb etikai-érzelmi és egy jóval súlyosabb tartalmi kérdést említettek válaszleveleikben. Ami az enyhébbik részt illeti, kifogásolták, hogy miért a *halálhír sajtótudósításában* kellett *cinikusként és mizantrópként* megbélyegezni költőbarátjukat.⁷⁰ Nem túlzottan meggyőzőek a Kazinczy-levelezés utólagos magyarázatai arról, hogy e minősítéseknek a klasszikus görög és a francia jelentése nem egészen azonos. (Pedig ezt Cserey Farkas szolgálatkész értelmezésében kizárólag a műveletlenek érthették félre.) Vagyis a kazinczyánus interpretáció szerint a szövegben néven sem nevezett Rousseau mizantrópiájára tekintettel ezek a máig pejoratív csengésű fogalmak még a kor kritikához kevéssé szokott hazai közönsége szemében is kifejezetten megítélték voltak.⁷¹ A széphalmi vezért már a *Nekrológ* írásakor befolyásolhatták ízlésbeli és egyéb fenntartásai, így hasonlóan járt el, mint amikor Himfy bírálatát dicséretbe csomagolta. Ugyanakkor tökéletesen tisztában volt a „De mortuis nihil, nisi bene”⁷² alapelvével, hiszen időnként, így az iliászi perben is erre hivatkozva óvta egyik halott barátjának tisztességét.⁷³

accuratio” melletti állásfoglalásában.) CSOKONAI Vitéz Mihály, „Jegyzések és említések a’ Dayka verseire”, in CSOKONAI, *Tanulmányok*, 59–70, 70.

68 KAZINCZY Ferenc, „Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 414–417, 416.

69 Például Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 6., in KazLev, 3:279–282 (730. sz.), 280.

70 „Még azt sem tagadom én, Kedvesem, hogy ő szegény embereket kerülő és valamely részbe talám Cynicus is volt [...] de más kérdés, hogy szükség é azt, és halála után két ország előtt még ártatlanul [minden ártó szándék nélkül] is ki kiáltani? Ez az, a’ mit én, és több szerető baráti tagadunk.” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1805. márc. 19., in KazLev, 3:293–296 (735. sz.), 295.

71 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1805. ápr. 8., in KazLev, 3:314–317 (746. sz.), 315; Kazinczy Ferenc Sárközy Istvánnak, 1805. okt. 1., in KazLev, 3:443–445 (822. sz.), 444.

72 Ez az erkölcsi parancs a mai napig olyan erős, hogy a „Halottakról vagy jól vagy semmit” mondást hibás fordításban „jót vagy semmit” formában ismeri minden halandó.

73 Kazinczy Szemerének 1823 júniusában írott levelét lásd SZALAI, *Pennaháborúk...* 570. „[E]gyedül azt ohajtanám én, hogy Vályi Nagy, a mi barátunk, a megholt, nevetségessé ne tétessék!”

A debreceni levelezőtársak lényegi és tartalmi kifogása az volt, hogy elvi alapon eleneztek Kazinczy sajtóban (saját szavaival „praesidenter”)⁷⁴ közölt bejelentését arról, hogy ő fogja gondozni a hagyatékot.⁷⁵ Élve a gyanúperrel, minden áron meg akartak előzni egy hasonló helyzetet, mert joggal tartottak attól, hogy általuk jól ismert ízlését követve ki fogja gyomlálni a költői életműből mindazt, amit előszóban és leveleiben helytelenített, majd egyre harsányabban sorolt annak „szemetjei” közé.⁷⁶ A barátok aggodalmain az sem enyhített, hogy a mester az átdolgozás terén Fazekas Mihály bevonását emlegette leendő munkatársaként, noha a részletek előzetes tisztázása nélkül.

A széphalmi vezér saját műveinek kritikáit olvastán sokszor kifejtette, hogy milyen hálás is ő ezekért (és mennyivel kedvesebb szívének egy-egy férfias bírálat, mint az ajánrózás és dicsőítés!), de a kötelező tiszteletkörök közben rendre felszikrázott, majd inkább előbb, mint utóbb felforrt és visszavágott. Ha egy-egy észrevétel rá vonatkozott, az tulajdonképpen „mások munkájának piszkálgatása”, s mint ilyen, eredendően intoleráns.⁷⁷ Legyen a vitapartner tudós, rivális, jóbarát vagy tanítvány – Gyarmathi Sámuel,⁷⁸ Batsányi János, Szentgyörgyi József vagy a lassacskán felbátorodó Kölcsy Ferenc –, a bírálhatatlan kritikus attitűdje alig-alig módosult mindaddig, amíg tábora el nem oszlott. „A’ dalra ezt jegyzem meg, hogy a’ pávatoll nem poétai kép” – írta Kölcsy pávás versére, amelyet a költő debreceni környezete a legszebb korai munkájának vélt. „Ezt [...] valamely virággal, kellene fel cserélni, melly már magában is kedves. A’ pávatoll gyermeknél egyebet nem fog gyönyörködtetni”.⁷⁹ Berzsenyi sem járt sokkal jobban: a mester azt a tíz versét javasolta „egészen elégetni”, melyeket a szerző a legjobbaknak tartott – köztük *Foháskodás* című ódáját –, majd kristálytisztá logikájú helyesírási tanácsok mellett azt is tudatta, hogy „Ilonkát *Mariskának* változtattam el. Az nem olly kedvetlen mint az *Ilonka*”.⁸⁰ A Csokonai-életmű e későbbi példákából ítélve sem számíthatott egyébre.

Szentgyörgyi József „Lelkem Kedves Barátom” megszólítással hárította el az intolerancia vádját, de „egyenesszívű barát”-ként⁸¹ szólt a mester által pozitív tulajdonságnak képzelt hiúságról is. Az egész történet debreceni értékelésének egyik legerősebb

74 „Rendesnek vehetik, hogy magamat Kiadónak obtrudálok, és az anyja’ híre ’s engedelme nélkül praesidenter szöllok a’ kiadás felől, de azt könnyű megmagyarázni az által, hogy éppen így akartam annál bizonyosabban elérni célomat”. Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 6., in *KazLev*, 3:279–282 (730. sz.), 280. A „rendes” – Kazinczy szóhasználatában, mint például a 123. jegyzetben idézett helyen – gyakran hordoz gúnyos, ellentétes jelentést.

75 „Azt sem foghatják-meg, hogy én mint tolám oda magamat Kiadónak”. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31., in *KazLev*, 3:301–305 (741. sz.), 301.

76 „Csokonay minden bizonnyal igen jó fej és a’ legszerencsésebb Poétái Genie volt: de ki nem látja azt, hogy sok munkája merő szemet?” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. júl. 9., in *KazLev*, 4:215–218 (949. sz.), 217. Kéziratok szövegének módosítására később ő maga is alkalmazta a „herélés” kifejezést. Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1817. nov. 1., in *KazLev*, 24:204–206 (6080. sz.).

77 Kazinczy Ferenc Kis Imrénnek, 1806. okt. 26., in *KazLev*, 4:380–382 (1024. sz.), 381.

78 A kiváló nyelvész nekilátott magyarra fordítani Kazinczy neologizmusait. Kazinczy Ferenc Gyarmathi Sámuelnek, 1815. jan. 20., in *KazLev*, 24:163–164 (6044. sz.).

79 Kazinczy Ferenc Kölcsy Ferencnek, 1808. aug., in *KazLev*, 6:62–65 (1345. sz.), 63.

80 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, 1808. dec. 23., in *KazLev*, 6:157–165 (1389. sz.), 164. A tíz legszebb vers elpusztításának javaslatáról lásd Váczy János, „Bevezetés”, in *KazLev*, 6:I–XXIII, XVII.

81 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1805. máj. 20., in *KazLev*, 3:332–333 (758. sz.).

mondata e tulajdonság krónikus mértékének egyenes következményeit a „közönséges tiszta morál” nézőpontjából ítélte meg.⁸² Szentgyörgyi doktor a szűk baráti kör vélt igazságához mindenben ragaszkodva, békítőleg törekedett a vita lezárására. Elismer- te, hogy Csokonai versei javíthatók, de azok egyedi vonásai mindenféle rögzült alap- elveknél és tradicionál feljebb valók, így *azok a tervezett korrekció után többé már nem az ő egyéni alkotásai volnának*.⁸³ Miközben a széphalmi vezér attól viszolygott, hogy a költőt és verseit „megovidiusozzák”, a barátok köre reálisabb veszedelemnek érezte az életmű „megkazinczyzását”. A mester ugyanis egyre többször fejtegette, hogy a hagyaték „idétlen fajzásoktól”⁸⁴ és „mázolásoktól” való megtisztogatására (kiadói gyakorlata folytán) minden debreceninel alkalmasabb, illetve a kérdés eldöntésére nem a barátok- nak és a költő családjának, hanem a nemzetnek van joga. Kétségünk sem lehet afelől, hogy a nemzet egyedül illetékes reprezentánsának saját magát tekintette, amire fény- korában sokaktól kapott biztatást.⁸⁵

Debrecenben még Kazinczy állandó ügyintézője, Nagy Gábor prókátor is úgy véle- kedett, hogy az auktorokat oklevéltani hűséggel („*diplomatica accuratio*val”)⁸⁶ kellene kiadni, a mester szerint viszont végre kell hajtani azokat a változtatásokat, melyeket a halott maga is elvégzett volna. Hogy a halott Csokonai milyen módosításokat végzett volna a *Lilla*-köteten, abból is gyanítható, hogy a kéziratot egyszer már nyomdába ad- ta. Kazinczy azonban egy olyan kor esztétikai elveit vallotta, melynek klasszicista kor- rekciós hajlamaiból bátran levezethető, hogy a megboldogult szerzők egyértelmű aka- ratát – médium útján vagy anélkül – egy külső tekintély hivatott közvetíteni, aki azt is világosan látja, hogy az olvasó nem a valóságos Csokonaival, hanem egy mocskaitól megszabadított költővel akar találkozni.⁸⁷

„Én Cs.nak személyes barátja voltam, 's úgy tartom, hogy stúdiumunk megegyezett”

Kiadói szerepe érdekében határozottan érvelt Kazinczy. Mint az alcímben olvasható mondathoz⁸⁸ hozzáfűzte, egy életmű kiadásakor „az hogy tanúlt, tudós emberek le- gyünk [...] nem elég. Arra az kívántatik, hogy a' Kiadó stúdiumának hasonlatossá-

82 „A' hiúság [...] soha sem jó; [...] de kibe minél kevesebb van, annál jobb ember. Az olyan virtusért pedig, mellynek ez egyedül a' rugója, sem én, sem a' közönséges tiszta morál, nem sokat adnánk.” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1805. márc. 19., in *KazLev*, 3:294 (735. sz.).

83 „[A]zt sem tagadjuk mi, hogy ne jobbíthatnál majd mindnyáján: de már akkor a' világ Korinthusi értzetet kapna, nem egy magános értzet.” Uo., 294.

84 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 6., in *KazLev*, 3:279–282 (730. sz.), 280.

85 „Ítéletét úgy nézem, mint egy egész Nemzetnek szavát”. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, 1808. dec. 13., in *KazLev*, 6:147–149 (1384. sz.), 148.

86 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 6., in *KazLev*, 3:279–282 (730. sz.), 280.

87 „A' ki a' megholtak halála után azt cselekszi az ő írásával, a' mit a' Megholt maga fogott volna vélek tenni, ellene nem vét [...] az Olvasó Publicum nem azt a' Cs.-t óhajta látni, a' ki volt, hanem azt, a' kit mocskaival való felakadás nélkül láthasson.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31., in *KazLev*, 3:302–303 (741. sz.).

88 Uo., 302.

ga által rokon lélek legyen vele.”⁸⁹ Élete során hatalmas energiát fordított a fiatal tehetségek segítésére, irányítására, magához kötésére vagy édesgetésére. Csokonait elvi és gyakorlati ügyeiben, sőt iskolai keretek közötti „kivezérlésében” is támogatta, megajándékozta Sulzer lexikonával, sőt (e téren sokat tapasztalt sorstársként) közbenjárt a megbízóját hitegető Landerer nyomdánál a két éve ott veszteglő *Lilla*-kötet visszaszerzéséhez.⁹⁰ Kapcsolatuk talán már a társadalmi különbségek miatt sem válhatott egyenrangú felek viszonyává, noha ezt bizonyára akadályozták azok a körülmények is, amelyeket ő némi joggal tartott a költő külső-belső „rendetlenségének”. A széphalmi vezér véleményét a külsőségek olyan erősen befolyásolták, hogy előnyös megjelenése láttán a „tordai leoninus” Gyöngyössi János íránt is megenyhült. Ha hihetünk a *Rút ábrázat s szép ész* című költeménynek – mely szerint „Kár, hogy az a szép ész oly rút házba lakik!” –, Csokonait zavarta előnytelen külseje, kiváltképpen arca, melyet az iskolai perből ismert „vetrecés kofa” is ragyásnak minősített.⁹¹ „Én ő vele szoros kötelékben nem vagyok. De nekem nem válik gyalázatomra az ő barátsága” – védekezett anyja előtt Kazinczy, de meghívását őmiatta is halogatta, mert Csokonai „testvére egy falusi nótáriusnak”.⁹² Tehát e barátság tényleges tartalma további kérdéseket vet föl.

A Szentgyörgyi doktorral folytatott bensőséges, érzelmetli levelezéséhez képest általában hűvös, szűkszavú, kimért és távolságtartó volt Csokonaiával,⁹³ levélváltásaik hangneme inkább hasonlított az ügyvédinél alantasabb szolgálatokat is teljesítő Nagy Gábornak szánt sorokhoz. (Őhöz írott küldeményeinek rövidségét nemritkán a postakocsi közeli indulásával indokolta.) Ami a nyilvánvalóan közös „studiumot” és a sugalmazott lelki rokonságot illeti, az sem mellékes körülmény, hogy Csokonai maga is érzekelte és szóvá tette (a levelezésükben is tükröződő) nézetkülönbségeiket: „Tekintetes Úr! A’ Dorottyáról tett ítéletre akárki is rá esmér, hogy annak fő okát, nem én bennem, hanem a’ Tekintetes Úrban kell feltalálni.”⁹⁴ A nekrológvita és Árkadia-pör hevében (és a későbbiekben is) mintha egyre mélyebbről törne föl Kazinczy ellenérzése, kifejtve, hogy „Csokonainak nincs annyi érdeme hogy néki Bibliothecában kő képe álljon”⁹⁵ Alig egy hónap múlva szintén panaszkolta, hogy Nagy Gábor „azt sürgeti, a’ mit soha el nem ér,

89 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. ápr. 30., in KazLev, 3:321–323 (751. sz.), 322.

90 Csokonai Mihály Kazinczy Ferencnek, 1804. febr. 14., in KazLev, 3:163–164 (649. sz.).

91 „Azt mondom, barátom, hogy én ocsmány vagyok! / S orcám fertelmei irtóztató nagyok”. CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 1. 1785–1790*, szerk., tan. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 44–45. Online kiadása: CSOKONAI, *Összes művei*, https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0118_k.

92 Kazinczy Ferenc anyjának, 1803. aug. 27., in KazLev, 3:83–91 (611. sz.), 87.

93 Bár a levelezésbeli megszólító formulák gyakran sablonosak, Csokonai általában „Tekintetes Úr”-nak, Kazinczy leggyakrabban „Nagyérdemű Barátom”-nak szólította őt. Ezzel szemben még konfliktusuk idején is „Kedves Drága barátom”-nak, „Édes Barátom”-nak, „Széplelkű Barátom”-nak, sőt egyenesen „Mennyei Szívű Barátom”-nak szólította Szentgyörgyi doktort. A valóságos viszonyokat tükrözik Csokonai levélzáró sorai is: „Böls és szíves válaszáat és tanácsát a’ Tekintetes Úrnak minél előbb kiinstálván, sokszerez tisztelem mellett maradok a’ Tekintetes Úrnak Debretzenb. Febr. 14. Napj. alázatos szolgálja 1804.” Csokonai Mihály Kazinczy Ferencnek, 1804. febr. 14., in KazLev, 3:163–164 (649. sz.).

94 Csokonai Mihály Kazinczy Ferencnek, 1804. jún. 14., in KazLev, 3:200–203 (680. sz.), 200.

95 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szept. 30., in KazLev, 4:343–345 (1005. sz.), 345.

hogy Bibliothecába állíttassék neki emlékezetkő”.⁹⁶ „Scandalizálva olvasom sokszor – írja később – ’s egynehány esztendő alatt sok Tomusra gyűlt verseit nem is ismerem verseknek legnagyobb részben.”⁹⁷ 1829-ben már egy meg sem született Csokonai-eposzról közölte elgondolkodtató kritikai megjegyzését, melynek értelmében a költőt csupán korai halála mentette meg tervezett nagy műve megírásának gyalázatától.⁹⁸

A pesti egyetemi tanszékre kinevezett Révai Miklós hivatali kötelességének tekintette, hogy a magyar nyelvészet kérdéseiben országosan meghatározza a követendő irányt, és letörje az ellenvéleményeket. Kazinczy hasonló szerepre törekedett. *Poetai epistola Vitkovics Mihály barátomhoz* című versében még a kínrímeit nyikorgató fűzfa-poétát is a legnagyobb természetességgel kérdezte szellemi vezetőjéről: „Ha nem veszed Bántásnak: kit vevél, / Vezérül a’ szép pályán?”⁹⁹ „Szent Énekesse Széphalomnak [...] Engedd, hogy Néked énekeljek” – fordult hozzá az ifjú Kölcsey,¹⁰⁰ de eleinte hasonló reverenciával közeledett Berzsenyi is.

A széphalmi mester kortársainál tudatosabban hangoztatta vágyakozását az esztétikumra és a tiszta művészetre, így a litteraria és a szépirodalom elkülönülésének kritikus időszakában a modern hazai irodalomfogalom előfutárává lett. Világi szépirodalmunk stílárís újtótjaként kortársait is közelebb hozta az európai klasszicizmus hagyományaihoz.¹⁰¹ A „jó forma” követelménye mellett azonban e hagyományokhoz tartozott a „plebejus megnyilvánulások” kikapcsolása is: léteztek „közönséges” kifejezések, érzések és attitűdök, amelyeknek nincs helyük az irodalomban.¹⁰² Színezi ezt a képet, hogy Kazinczy csak bizonyos stílusszintek közegében utasította el ezeket a hatásokat, de Csokonai „alantas” babérjainak, Kölcsey pávatollának és Berzsenyi pórias Ilonkájának korrigálása ekkoriban már vitathatónak tűnhetett az érintettek számára.

96 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. okt. 21., in *KazLev*, 4:372–373 (1020. sz.), 372. Kiemelés tőlem – G. Sz. B.

97 Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, 1809. febr. 11., in *KazLev*, 23:163–164 (5750. sz.), 163.

98 „Arpádiászt akara adni, de szerencséjére egy neki magánál inkább kedvező halál kikapá gyalázatja elől”. KAZINCZY Ferenc, „A’ kit Istenek szeretnek, ifjant hal-el...”, *Muzárion, Élet és Literatura* 4, 21. sz. (1829): 59–74, 61.

99 [KAZINCZY Ferenc], *Vitkovics Mihály barátomhoz* (Széphalom, 1811), 7. Kiemelés tőlem – G. Sz. B. A belső címlapon olvasható cím: „Poetai epistola Vitkovics Mihály barátomhoz, A’ Budai Görög püspökség’ Consistoriumi-fiscálisához, azon felekezetből első, sőt mind eddig egyetlen írónkhoz.” Uo., 1, <https://dea.lib.unideb.hu/items/717af26a-99d1-488f-9833-3f4e6e8c2b49>.

100 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1809. júl. 23., in *KazLev*, 6:462–464 (1521. sz.), 462.

101 CSETRI Lajos, „Számvetés Kazinczyról”, in CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, 73–87, *Ligatura* 1 (Budapest: L’Harmattan–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007), 84–85. Lásd még S. VARGA Pál, „Elizium elvesztése: Csetri Lajos válogatott tanulmányairól”, in S. VARGA Pál, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, 252–273 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 254–255.

102 Az irodalomból kitessékelt kifejezések közös európai jellegzetessége, hogy ezek a középíretek alatt – a „populace”-ig – voltak használatosak. Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata*, ford. BERÉNYI GÁBOR, BÁRDOS László és mások, 2. kiad., Társadalomtudományi könyvtár, új folyam (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004), 74, 158, 161–162.

Az irodalmi vezért nem érthetjük meg pusztán a jövő, a modernitás és a 19. század felől. A kortárs nyugati irodalom követőjét mintaadóí részéről is befolyásolták az ókori klasszikusok évezredes, megcsontosodott nézetei. Az általa folyton hivatkozott Quintilianusnál a klasszikus beszédmódnak – a *sermo classicus*nak – a *sermo proletarius* volt az ellentéte. Ez utóbbi fogalom nem áll távol Kazinczy „alja nép”-ének nyelvi és stílári szintjétől (a Pöbeltől és annak populáris kultúrájától), következésképpen minden oldalról megerősítve láthatta, hogy vannak kifejezések, amelyekkel „szép munkában élni nem szabad”. Nem mondott mást e kérdésről a széphalmi mester bálványait ostromozó Johann Christoph Adelung sem.¹⁰³ Az irodalmi vezér a „rút” fordítások debreceni kritikáján kívül ezért tarthatta botrányosnak a köznép nyelvére alapozó DGr-t, és ugyanezért tekintette okvetlenül korrigálandónak a stíluszinteket keverő Csokonait.

„... az a' Kálvínista lesz Dictátor Köztünk?” – Pápista grammatikusok, kálvínista diktátorok

Révai – a nyelvtudomány fölötti hegemoniájának kinyilatkoztatásán túl, illetve a Debrecen környékén gyakori használatban lévő -ódik, -ődik álszenvedő forma passzívumként kezelésének fergeteges elítélésén kívül¹⁰⁴ – igen sok szempontból a DGr-hoz hasonlóan gondolkodott.¹⁰⁵ Kölcsy tehát kazinczyanus korszakában nem alaptalanul használta a *Debreciano-Revaianus* meghatározást.¹⁰⁶ A pesti egyetem professzora a debreceniekhez hasonlóan ítélte el a nyelvújítás torzulásait és a „nyelv korlátlan uraiként” fellépő írókat, de a nyelvtörténet hazai úttörőjeként túlzottan idealizálta a régi forrásokban megőrzött „tökéletes” ősi nyelvet.¹⁰⁷ A nyelvfejlődés szükségszerűségét elismerő debreceniek viszont szintén túlzott merevséggel értelmezték az új szavak helyes formálásának reguláit, és a szóalkotásban görcsösen törekedtek analógiák követésére.¹⁰⁸ Mindezek mellett az is fontos részlet, hogy a DGr egyik toldaléka „kapatta rá” a nyelvújítókat a szóalkotás talán legelterjedtebb módjára.¹⁰⁹

103 Révai Adelung-fordítása így szól: „Ha ki ott, a' hol nemesen kellene gondolkodnia, a' köz népnek alacsony nyelvén beszéli: elárúlja magát, hogy a' hoz hasonló ízlésében 's erkölcsében. Az ilyen söpredéktől tisztának kellene lennie kiváltképpen a' költés nyelvének”. RÉVAI Miklós, *A magyar szép toll*, szerk., tan. ÉDER Zoltán (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 50.

104 Uo., 227. Az -ódik, -ődik képzésű mediális ígéket azért is kedvelték a debreceni szerzők, mert időnként felválthatták az élő nyelvből azóta eltűnő -tatik, -tetik állandó kelepelését.

105 „A' Debretzeni Magyar Grammatika a' nyelvnek tulajdonsága ellen származtatott, 's egybefoglaltatott, több ilyen új tsodákat, helyes okon, és méltán ótsáról, az V. Toldalékban”. Uo., 22.

106 Kölcsy Kazinczyhoz 1815. május 30-án írott levelében alkalmazta a „Debreciano-Revaianus” kategóriát. KÖLCSEY Ferenc, *Levelek*, szerk. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Kölcsy Ferenc összes művei 3 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 184.

107 Rendszere „nemcsak a múltból törli el a változásokat, hanem a jelenből és a jövőből is: a nyelvnek sem rendszeréhez, sem egyes elemeihez nem szabad hozzányúlani”. MARGÓCSY István, „Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása”, *Irodalomtörténet* 19/69 (1987): 539–581, 572.

108 Mert szabálytalanság, azaz „Anomalia, mikor valamely szó másképpenn változik, mint sem az ahoz hasonló főzőnek formája, vagy a közönséges Regula hozná magával”. DGr, 158.

109 A „Toldalékok a XI. részhez, melyly vagyon a Szók formálódásáról”, uo., 239–352; TOLNAI Vilmos, „A Debreceni Grammatika és az elvonás”, *Magyar Nyelvőr* 33 (1904): 211–213.

A DGr analógiás szabálykövető szemléletére érzékletes példát ad Szentgyörgyi József érvelése Kazinczyval szemben: a *példakép* értelmében használt *példány* kifejezés „előttdt tűrhetőnek, vagy éppen jónak látszik: de van é, lelkem! tsak egygy ányba ki mennő szó is, [...] melly igétől, verbumtól ne venné eredetit? p. o. tartomány, adomány...” Ugyanakkor elismerte: „nem lehet tagadni, hogy a’ rossz szóhoz is, ha bár elejinténn ellenire van is az embernek, tsak hozzá törődik osztán utoljára...”¹¹⁰ Használta e „rossz” új divatszót a Kollégium széniora, Domby Márton „megovidiusozott” epitáfiumában, és – mint látni fogjuk – élt vele még Arany János is, mielőtt a példány iménti értelme ki nem hullott a közhasználatból.

A 18. század végén a viszonylag távoli jövő kérdésének tűnt az ország nyelvi egységesülése, az egységes nyelvi sztenderd és normák elfogadása. Pedig modern értelemben vett nemzetről csak akkor beszélhetünk, amikor egy-egy nagyobb csoport vagy közösség különbözősége tudata „háttérbe szorul az egység tudatához képest”. Érvényes ez a vallási pluralizmusra is, amelynek kiteljesedése az új nemzetfogalmak létrejöttének egyik legfontosabb mozzanata volt.¹¹¹ A vallás és a nyelvhasználat kérdése tehát több okból is szorosan összekapcsolódott Magyarországon: Földi János gyakorlatilag két, egységesülés előtt álló nyelvről és felekezeti alapon is eltérő nyelvi sajátságokról beszél. Úgy látja, hogy a reformáltaknak a katolikusokkal ellentétben „igen jó Syntaxisok vagyon”, a „Pápista Magyarok ellenben” az újításokban „merészebbek, bátrabak”.¹¹² Az is sokat mond a kérdésről, hogyan jellemezte Kazinczy Révainak az evangélikus Hajnóczy József nyelvhasználatát: „magyarúl olly formán tudott, a’ hogyan a’ Lutheranus magyarok szoktak tudni”.¹¹³ Ha egy református stilisztá ezt a meghatározást közölte egy katolikus literátorral, bizonyosak lehetünk abban, hogy üzenetének értelmezhető tartalma volt.

Kazinczy felekezeti nyitottságát egész élete és házassága igazolja, református vallását azonban nem hagyta el sem pénzért, sem állásért, még „kenyértörés” esetén sem. Egyik leveléből ismert, hogy a nyelvi vitákban a legfontosabb témákban is – mint például az etimológiai elv és korszerű helyesírásunk alapjai – minden tudományos érvnél nagyobb súlya lehetett a felekezeti hovatartozásnak. Baróti Szabó Dávid például azon „győző oknál fogva bíráttatott az ypsilonisták’ seregébe való általlépésre, hogy a’ jotisták módja Kálvinista találmány”.¹¹⁴ Az irodalmi vezér feltűnő tudatossággal használta a vallási érvelést, általában az uralkodó vallás, a felekezeti többséghez tartozók megnyerése érdekében. A terep a kelletténél is alkalmasabb volt erre. Egy kimagasló intellektus, Dessewffy József gróf szerint is léteztek olyan „kálvinista tónusú” kifejezések,

110 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1804. febr. 22., in KazLev, 3:167–169 (653. sz.), 167–168.

111 S. VARGA, *A nemzeti költészet...*, 70–71.

112 „[K]ívánnám egygyé tenni e’ két Vallás nyelvét, melly most két különböző Nyelv a’ szóllásban ’s írásban, melly nem lehet, hanemha az illy elegyes Társaságban, egygyiknek a’ másikhöz hajlásával ’s engedésével, a’ jónak mindenikében való követésével”. Földi János Kazinczy Ferencnek, 1789. febr. 5., in KazLev, 1:261–267 (174. sz.), 264.

113 Kazinczy Ferenc Révai Miklósnak, 1806. aug. 5., in KazLev, 4:252 (966. sz.).

114 Kazinczy Ferenc Révai Miklósnak, 1806. okt. 21., in KazLev, 4:373–377 (1021. sz.), 374.

amelyek irritálták a katolikusokat.¹¹⁵ A konfliktusra felekezeti nézőpontból vetett futó pillantás talán arra a kérdésre is adhat némi magyarázatot, hogy milyen reális okból, illetve taktikai megfontolásokból próbálta Kazinczy éppen a debreceniség diabolizált fogalmát – az ortológia első említését megelőzően, azaz 1815 előtt¹¹⁶ – a neológia esküdt ellenségeinek szinonimájával azonosítani. „Azok a Calvin gonosz fiai talán nem is gyuladtak volna fel, s nem rázattak volna ki indolentiájukból, ha ezek a Róma sorsosi nem mutatták volna örömköt” – szól Kölcsey Ferenc levele Szemere Pálhoz, amelyből kitűnik, hogy a felekezeti táborok zsigeri ellentétét szinte tömegmérétekben lehetett kihasználni egy-egy nyelvi-irodalmi vitában.¹¹⁷ Fazekas Mihály az újmódi sziszegést is karikírozva üzente az általa „renegátok és kicsapottak” közé sorolt irodalmi vezérnek:

Jól tudom, hogy a grammaticusok és versz-szerzők dühe sokkal engesztelhetetlenebb a theologusokénál, mert ezek csak halálig üldöznek, amazok ellenben a holtakat még kevésbé kímélik, mint az élőket [...] Hitesse el magával, hogy valahányszor *Debrecen és Csokonai ellen* megcsapja a szelet, mindannyiszor a maga becsületiből sujt le egy szeletet [...]. Hitesse el magával, hogy egy philosophusshoz semmi sem illetlenebb, mint a *papismus és aristocratismus* szüntelen tartó ostroma¹¹⁸ alatt szenvedő testnek utolsó rugást akarni adni [...].¹¹⁹

A bizalmatlanság nem enyészett el a század első harmadában: az *Allgemeine Literatur-Zeitung* német nyelvű hazai tudósításának egyetlen magyar sora így szól: „Hát b— a lelkét, az a’ Kálvinista lesz Dictátor Köztünk?”¹²⁰ A beszámoló olyan személyként mutatta be Kazinczyt, mint aki református vallása miatt nem népszerű, noha több katolikus barátja van, mint református. A mester még 1819-ben is leírta, hogy a „Grammaticai Catholicismus, Grammaticai Protestantismus, Grammaticai Deismus van conflictusban egymással”.¹²¹ Révai Miklós „hideg reformátusként” azonosította Kazinczyt, és élt az általa kínált lehetőséggel: „Jól dorgáld a’ fallibilis Debretzent, a’ nagy parázna Babilont. Meretrix magna, Babilon!” A professzor azonban a DGr-nál szigorúbban képviselte nézeteit. „[A] régiségnek megegyezése nélkül, minden új szépítés igazán nyelvrontó rútítás, igazán bódult szolnokiság, [azaz verseggyesség] kiváltképen a’ szóhaj-

115 „[A] Lévátát, [perfölvételt] a’ melly szó szinte a’ Ducange Glosszáriumában be illik, és nyelvünkben felette *Kálvinistásan hangozván, a Magyar jó Pápiátakat nagyon botránkoztatja*”. Gr. Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1806. nov. 23., in *KazLev*, 4:401–406 (1036. sz.), 403. Kiemelés tőlem – G. Sz. B.

116 Az ortológia fogalmának első említéséről és „egy némiképp diabolizált Debrecen-képzet” kialakulásáról: DEBRECZENI, „A debreceniség...”, 34, 47.

117 [SOMOGYI], *Mondolat...*, 14. Kölcsey 1816. márc. 28-án kelt levelét a bevezető tanulmány idézi.

118 A civis autonómia letörése érdekében a városba küldött „királyi biztosok által teendő intézkedések három fő csoportjának mindenikében vezető gondolat az uralkodó vallás megerősítése”. BALOGH István, „A rendi állam várospolitikája”, in *Debrecen története 2. 1693–1849*, szerk. RÁCZ István, 91–214 (Debrecen, 1981), 169.

119 JULOW Viktor, *Fazekas Mihály* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 327–328. Kiemelések tőlem – G. Sz. B.

120 [SOMOGYI], *Mondolat...*, 84. (A német forrás a *Függelékben*.)

121 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1819. máj. 4., in *KazLev*, 16:371–374 (3736. sz.), 374.

togatásokban, és a' szószármaztatásokban. Nem akartok tí engemet még tökéletesen érteni". A jelek szerint a nyelvtudóst biztosan nem botránkoztatta meg a DGr köznapi normája sem: a széphalmi vezér németes szórendjével kapcsolatban megjegyzi, hogy „én bizony inkább maradok a' falukban a' tiszteletes régiséggel megegyező bárdolatlan parasztok között, 's vélek így szóllok: atyám uram, anyám aszszony".¹²²

Ez sem zavarta a szövetségkereső vezér érvelését: időnként „a vallásbeli vetélkedésekkel", illetve máskor (több levelében) a „gubás" hallgatósághoz szóló református prédikátorok hittérítő szándékával magyarázta a közérthetőség általános igényét.¹²³ A DGr részéről ugyanarról a világosságról, a perspicuitas vagy claritas ősi erényeiről volt szó, melyeket Révai Miklós stilisztikai főműve is felmagasztal: „a világosság azon tulajdonsága a szép tollnak, mely által beszédünk olly értelmes, hogy minden gondolatunk nyilvánvaló".¹²⁴ (Az viszont a mester javára írható, hogy fellépése minden bizonynyal a művészileg indokoltnak érzett homályosság védelmében történt.) Kazinczy a régiség, az úzus és a szépség viszonylataiban megőrizte szellemi önállóságát, de néhány konkrét esetben mégis szüksége volt egy országos tekintélyre, akinek szövetséget kínált, azzal is győzködve a professzort, hogy „Debreczenben nekem, Nyelvrontónak, és Néked nincs szavunk".¹²⁵ A széphalmi vezér Horvát István (Révai kedvelt tanítványa) vitairatának érveit is átvette, sőt felekezeti vonatkozásban ki is élte azokat: „Magyarul senki sem tud, hanem ha egy hitnek sorsosa, és úgyis csak úgy, ha Debreczenben neveltetett. Mi az a Révai Gramatikája? Az nem ér semmit! a Debreceni a jó!"¹²⁶ Hasznosította Horvát felekezeti utalásait Pázmány bihari református eredetére vonatkozóan is,¹²⁷ például a Vitkovics Mihályhoz írott poétai episztolában.

A viták során nagymértékben függhetett az érvelés hatékonysága az egyes felekezeteknek kínált gesztusoktól. Fogas kérdés ugyanakkor, hogy a felekezeti többség rokonszenvének megnyerésén kívül mi egyéb indokolhatta a vallási bélyegek alkalmazását. Többek között talán az is, hogy a „percek" nem csupán nyelvről, hanem az attól elválaszthatatlan kultúráról és ízlésvilágról is szóltak, amely erősen felekezethez kö-

122 A DGr hangsúlyozza, hogy a köznép nyelve alatt egyáltalán *nem* a bárdolatlan paraszti beszédet érti, hanem az idegenekkel nem elegyedett nép nyelvének megőrzött épségét. Révai levele a „vérszopó telhetetlen fősvény Földes Urakat" is káromolja. Révai Miklós Kazinczy Ferencnek, 1806. febr. 10., in *KazLev*, 4:40–44 (873. sz.), 42–43.

123 „A vallásbeli vetélkedések azt tanácsláknak, hogy az író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon". KAZINCZY, „Ortológus...", 549. „Az rendes tiszta előadás volna, ha az Új ízetű írók úgy írnák a' magok munkájukat, mint a' mi predikálóink mondják a' gubás auditorium számára tanításait." Kazinczy Ferenc Budai Ézsaiásnak, 1805. márc. 31., in *KazLev*, 3:307–310 (743. sz.), 310.

124 RÉVAI, *A magyar szép toll*, 31.

125 Kazinczy Ferenc Révai Miklósnak, 1806. jan. 4., in *KazLev*, 4:4–7 (858. sz.), 6.

126 KAZINCZY Ferenc, „Felelet a feleletre", in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 428–429, 429. (A vitairat 1807. jan. 21-én jelent meg.)

127 „Révai oskolája" nevében Horvát István is ellentmondott „a debreceni Infallibilis Grammatikának, amilyennek tartatik közönségesen"; „buzgó hazafiúi nemes bátorsággal" vitatva az „Anyaváros", „a nagy Debrecen és a reá hallgató Tiszán túl való jelesebb vidék" néhány nyelvhasználati sajátosságát. [HORVÁT István], „Versegi Ferencnek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban", in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 337–394, 390, 392–393. (A vitairat 1806-ban jelent meg nyomtatásban.)

tődött. A széphalmi vezér e viták során vérbeli kultúrpolitikusként használta azokat a fogalmakat („infallibilis Róma”, „prófétákat üldöző Jeruzsálem”), amelyek más felekezethez tartozók megszólításakor kapcsolatteremtő kezdeményezésként is hatottak. Alkalmazójuk mentalitásából kétségkívül kifejeznek valamit, de semmiképpen nem többet, mint amikor egy katolikus papköltő egy hidegnek mutakozó reformátushoz címzett leveleiben időnként „Jézusunta”, máskor „superstitiós” Loyolának vagy loyolitanak minősít egyes jezsuitákat.¹²⁸

Mivel Kazinczy igen sok eltérő változatban nyilatkozott vallási kérdésekről, az ő „hidegségét” – esetenként annak melegebb fokozatait – egy kisebb könyv terjedelmében értékelhetnénk. A felekezeti konnotáció mindenestre egy meghaladni kívánt hazai tömegkultúrára, a Pöbellel és a köznép „gusztusával” együtt a református „mendikások” szabadsapataira is vonatkozik, melyek legnagyobb diáktömege Debrecenben fészelt.

„Jeruzsálem és az ő Irástudóji”

A irodalmi vezér az iméntiek miatt is gyakran hivatkozott Debrecen felekezeti központ jellegére: „Jeruzsálem és az ő Irástudóji (Debreczent értem, az intolerantia műhelyét)...”¹²⁹ Csokonai életművének sorsáról azonban nem városi népszavazás, végképpen nem a Konzisztórium és más (egyházi vagy világi) testület döntött, hanem a költő édesanyjának bevonásával az ő régi levelező társai: Fazekas Mihály, Kis Imre, Szentgyörgyi József és Nagy Gábor.¹³⁰ A témába vágó korai levelek zömét az utóbbi két személy írta tisztelettudó mértéktartással, így az adott források ismeretében rejtélyes, egyáltalán hogyan merülhetett fel az intolerancia fogalma. Hacsak az autokratikus fellépés néven nevezését vagy a kor legjelentősebb költői életműve átírásának és a vezér által „megtagadott” művek hátrátételének megakadályozását intoleranciának nem tekintjük. Csokonai életművét azonban ekkoriban elsősorban a vastag „debreceni gusztus” és annak igen tágas vonzásköre értékelte a később rögzült kánonnak megfelelően, azaz Kis János írásainál okvetlenül többre. Mint láttuk, irodalmunk vezére ezt egészen másként gondolta. Két évvel későbbi levele szerint áldotta a pillanatot „mellyben a’ Debreczeni kritikasterek ellen kiköltem [...] azért is, hogy [...] sok tisztelt nevű íróinkat a’ tőlök való rettegéstől megszabadítsam [...] mert hiszen nekik Virág és Kis nem jó poéták, jó írók”.¹³¹

„Minap mondottad, hogy te a’ jót sem szereted, ha autokratori módon közlik veled” – tudatta Szentgyörgyivel a *toleranciát* számon kérő vezér.¹³² Kifogásolta a „város” általi megítélését, mert „a’ ki helyesen akar ítélni, annak magát elébb alkalmatossá kell tenni az ítéletésre”. Debrecennek azonban nem a mester alkalmasságával volt gond-

128 Virág Benedek Kazinczy Ferencnek, 1803. febr. 9., in KazLev, 3:5–9 (567. sz.), 5–6.

129 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31., in KazLev, 3:301–305 (741. sz.), 301. A *Felelet a Mondolatra* is tartalmaz megbélyegző felekezeti utalásokat.

130 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 13., in KazLev, 3:285–291 (733. sz.), 288.

131 Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, [1807. ápr. 20.], in KazLev, 22:179–181 (5482. sz.), 180.

132 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. márc. 13., in KazLev, 3:285–291 (733. sz.), 287.

ja – azaz sokra hivatott képzettségével, minden érintett által elismert európai műveltségével –, hanem ízlésével, korrekcióival, „füleket bántó” tükörfordításaival, esetleg a „selypegés” felmagasztalásával,¹³³ majd az események előrehaladtával nárcisztikus hajlamaival, makacsságával és intrikus természetével.

Kazinczy egyik válaszelevele szemléletes példát ad e nézetkülönbségek jellegéről is: „Miért ne merjek annak a Szentgyörgyimnek rettentése ellen a magam utamon járni, a ki még a barátné szót sem szenvedí-meg? miért ne annak rettentése ellen, a ki hibásnak veszi, a hallom jőni, (vagy jönni)t”¹³⁴ Az utóbbi otromba latinizmusnál élénkebb vitát kelthettek a szakácsnő helyett divatba hozott szakácsné típusú szóalkotások. (A „szakácsnét” a Debreceni Körhöz tartozó Földi János szintén elutasította, minden hasonló példával együtt. Úgy véli, „Rossz és érthetetlen szóllás egygy mai Apácz Szűzet Apostolnének mondani, a német Apostolinn után [...] Miért nem olvassuk sohol régi íróinkban: Istenné, Prófé táné...”)¹³⁵

Kazinczy íménti levelének folytatása szerint „S higgyem e én azt, hogy Szentgyörgyi és Kis Imre azt akarják, hogy a nyelv mindég azon helyben maradjon, a hol eddig volt. Ez Domokosiano Benedekianum princípium.”¹³⁶ Azt a minden alapot nélkülöző vádat, amely szerint Domokos és társai (a DGr szerzői gárdája) „befejezett egész”-nek tekinti a magyar nyelvet, amelyben éppen ezért mindennek változatlanul kell maradnia, a széphalmi vezér igen sokszor és több változatban hirdette. Jóllehet hasonló megállapításnak nyoma sincs sem a *Grammatikában*, sem egyetlen más debreceni forrásban, ezt az állítást Kazinczy nyomán mégis generációk egész sora visszhangozta, egészen az utóbbi évtizedekig.¹³⁷ Pedig már Kardos Albert is több mint százöt év rávilágított, hogy az „ortológia fellegvárának” fűvészkönyve merész újítások sokaságát tartalmazza,¹³⁸ és ezeket az újításokat Arany János a népi észjárásra tekintettel említi követendő példaként.¹³⁹

Szentgyörgyi József szellemes paródiáival is próbált érvelni, sőt ismert olyan levele, amelyben „Kedvesem” és „Lelkem” megszólításokkal, valósággal könyörgött „Anyai nyelvünk” épségének megmentéséért.¹⁴⁰ Irodalmunk vezére hajthatatlan maradt, „új

133 „Debreczenben azt nevetni fognák, mert nem éppen tiszta minden selypítéstől.” Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. febr. 27., in *KazLev*, 3:27–31 (576. sz.), 28.

134 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr. 5., in *KazLev*, 3:151–153 (643. sz.), 152.

135 FÖLDI János, *Magyar Grammatikája*, szerk. GULYÁS Károly, Régi magyar könyvtár 28 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912), 96.

136 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr. 5., in *KazLev*, 3:151–153 (643. sz.), 153.

137 GÁBORJÁNI SZABÓ, „Kazinczy és a *Debreceni Grammatika*: A mű...”, 28.

138 KARDOS Albert, „A debreceni fűvészkönyv új szavai”, *Magyar Nyelvőr* 37 (1908): 218.

139 „...őhajtani lehet, hogy aki még nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzékkel tegye, mint Diószegi, Fazekas és Földi.” SZALONTAI J. [ARANY János], „Észrevételek a *Nyelvőr* VII. köt hatodik füzetére”, *Magyar Nyelvőr* 7 (1878): 459; ARANY János, *Prózai művek 2. 1860–1882*, szerk. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 541; TOLNAI, *A nyelvújítás...*, 82.

140 „[N]e egyéb névén vedd mind ezeket, hanem mint a Te maradandó nevednek ditsőségiért és Anyai nyelve tisztaságáért egyenlőn buzgó barátod esdekléseit.” Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1804. febr. 22., in *KazLev*, 3:167–169 (653. sz.), 168. Kiemelés tőlem – G. Sz. B.

szót kaczagó” üldöző puristának nevezte „édes barátját”. Miközben azonban a gárdista („belőrmész”, azaz testőr) és a kuffer (bőrönd) szavak „monstruozus” magyarítását ő maga is panasolta, a bőrönd esetében (ezen kívül is gyakran) ugyanazt a hibát követte el, mint azok a debreceniek, akik már nagyjából befogadott szavak helytelen képzése miatt szenvedtek.¹⁴¹ A hat nyugat-európai egyetemen tanult, Bécsben orvosdoktorrá avatott Szentgyörgyi esztétikai kérdésekre is érzékeny volt, ráadásul annak az 1808-as debreceni énekeskönyvnek volt egyik szerzője, amelyből Kölcsey értetlenkedve gyűjtögette a neológiai sokaságát.¹⁴² Tanulmányútja során Gotha és Weimar művészeti látványosságait is felkereste. Válaszaiban a maradinak beállított „Domokosiano Benedekianum principium” szerinti hitvallását is megfogalmazta: *anyanyelvét anyagyilkosság nélkül kívánta megújítani*.

[M]ég egyszer be adom nyelvünk felől való vallástételemet elődbe: 1. Esmérem nagy híjjánosságát, és tudom, hogy kell szaporítani, akarom is, de matricidium nélkül; többet mondok [...] azt mondom az új szós könyvekről, ha fele jó, meg kell a könyvet betsülni és a' jó szókat haszonra kell fordítani. 2. Valamint elejünk [...] mellyeket [...] jobban ki nem tudtak tenni, mint más nemzetek, be vették: [...] mi is legjobb leszsz, ha a' fontos idegen szókat indigenákká teszszük [...] 3. A' már szokásban lévő szók régi helyes értelmet nem kell el tekerni [...].¹⁴³

A széphalmi mester az „intolerancia műhelyének” *toleranciáért* esedező szelíd kérését sem méltatta figyelmére: „Ne térjünk el, kedves Barátom! azon gyakorlásba vett maximánktól, hogy hagyja egygyikünk a' másikat tulajdon értelmével és ízlésével bővítködni.”¹⁴⁴ „[V]alamint Lelkem magad meg kívánod, hogy gondolkodás és meg győztetésbeli szabadságodon senki erőszakot ne tegyen: úgy másoknak is engedd meg, hogy kedvek teljen vélekedések mellett való meg maradhatásokban.”¹⁴⁵

Tulajdonképpen meglepő, hogy az Árkádia-pör unalomig ismert forrásai is tartogatnak újdonságot, amennyiben nem a Kazinczy-kultusz megszokott kerékvágásaiból tekintünk rájuk. Az egyik legfontosabb ilyen szöveg Kis Imre levele, amely derűs, magabiztos kezdősorokkal indít, és magát (elhamarkodottan!) vélemény nyilvánítására jogosult félnek tekintve ellenérveket fogalmazott meg. Iróniára utal – széphalmi nézőpontból nyilván kötekedésre –, hogy a levél nem Debrecenből, végképpen nem Árkádiából, hanem Dátziából datálódik. A kedélyeket már az is felborzolhatta, hogy a bevezető sorok a germános „Uram Bátyám” helyett a „Bátyám Uram” megszólítás mellett érvelnek. A Csokonai-síremlék feliratai kapcsán az is alig kapott figyelmet, hogy meny-

141 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr. 24., in KazLev, 3:171–173 (656. sz.), 172.

142 Értetlenségre az készítette, hogy „ortológus”-ként számontartott közegben érzékelte az újítások tömeges jelenlétét „[A] debreceni Új Énekes Könyvből a múlt nyáron két ívnyi neologizmust írtam össze, pedig még félig sem olvasám vala el”. Kölcsey Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1815. máj. 3., in KÖLCSEY, *Levelek*, 68.

143 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1804. febr. 24., in KazLev, 3:173–174 (657. sz.), 174.

144 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. okt. 20., in KazLev, 4:371–372 (1019. sz.), 371.

145 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. nov. 18., in KazLev, 4:400–401 (1085. sz.), 401.

nyire különös a „Mihálynak hamvai”-n való fennakadás és ennek a cívisek ellen fordítása: a mester megfélelkezni látszik arról, hogy a „hamvai” (ami helyett egy oktan utcai bölcsekedő a „porai”-t javallotta volna) a Csokonait sirató Fazekas-költemény utolsó sorának kezdőszava. E vers szövegét Kazinczy közölte először *Nekrológja* végén.

Bár a mestert érzékenyen érintette, hogy az emlékmű általa tervezett feliratát néhányan módosították volna, a felirat „lyricus Ugrás”-a és egy „másik személy behozódása”¹⁴⁶ valóban nehezíthette azt, hogy a feliratot „boldog-boldogtalan” megérthesse.¹⁴⁷ Az a deklaráció pedig, mely szerint a Kazinczy követelte kecses „lepe” „egynehányónk Füleibe semmivel sem hangzik szebben”, mint a pillangó, a szépség letéteményesének szintén szívig ható döfés lehetett.¹⁴⁸ Hazai köztéri emlékműve egyetlen poétának sem lévén, Kis Imre felvetette a Bibliotékában történő elhelyezést, amely végül meg is valósult: Ferenczy István fehér márvány büsztje 1823-ban került a Kollégium könyvtárába. Az Alföld porában, félreeső helyeken heverő kövek könnyen kiszámítható sorsa indokolhatta a Pyramis gondolatát, melynek lényegét 1836-ban valósította meg az elkészült síremlék, egy hetvenmázsás vasgúla „ércpiramidja”.¹⁴⁹

„Azt kívánod, hogy a’ Debreczeniségnek mivoltát etc. magyarázzam-meg előtted” – reagált a debreceni jóbarát által sarokba szorított Kazinczy. „De hallanod kellett volna Csokonait, midőn a’ *Debreczeniség* ellen *Pipa-Czéh* nevezet alatt kifakadt. Én részemről azt tartom Debreczeniségnek, midőn valaki mindent a’ maga szemével lát, a’ maga fülével hall.”¹⁵⁰ Debreczeni Attila egybegyűjtötte (a szabadkőműves hermetizmussal indítva) a látás metaforájának előfordulásait a vezér írsaiban.¹⁵¹ Feltételezem azonban, hogy a kortársak legelőször egy ismert latin közmondásra asszociáltak: „Stultus nil credit, nisi quod visu sibi cedit”, azaz az ostoba csak saját szemének hisz. (Ez a hitvédelemben alkalmazott mondás bibliai textushoz is kapcsolódik: „A hit pedig a remélt dolgokban való bizalom, és a nem látható dolgok létéről való meggyőződés” Zsid 11,1.) Kazinczy később a sajtó nyilvánossága előtt – legalábbis elvben – erénynek tüntette föl az önálló látásmódot, amely azonban nem érvényes azokra, akik a sárgaság kórjában szenvedve hibásan látnak, és azokra sem, akik nincsenek kiképezve arra, hogyan lás-

146 Egy személy elmondja, hogy ki nyugszik itt, majd a költő átveszi a szót.

147 A hangos olvasásról a halk, magányos olvasásra történő átállás időszakában egy Kölcseyhez mérhető génusz is többszöri próbálkozásra és akkor is csak hangos olvasással kezdte érzékelni Vörösmarty zsenialitását. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Csokonai könyvtár (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 160.

148 Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. szept. 3., in *KazLev*, 4:287–289 (984. sz.), 288. A mester több alkalommal állást foglalt a kérdésben: „lepe – (rút és közönségesebb neve: pillangó)”. KAZINCZY Ferenc, „Csokonainak sírköve”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 400–401, 401.

149 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Református Kollégiumban* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015), 56–57, 65. Az emlékmű megvalósítását bonyolította a Kollégium tanári karának ellentéte az ifjúság körében rendkívül népszerű Péczeli professzorral (akit Arany János „körmönfont irálya” miatt sem kedvelt). VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai emlékek*, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 1 (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1960), 361–383.

150 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. dec. 8., in *KazLev*, 4:422–424 (1045. sz.), 423–424.

151 DEBRECZENI, „A debreczeniség...”, 28–29.

sanak.¹⁵² És persze akadnak olyanok is, akik nem úgy látnak, mint mások mindnyájan. Miközben Kis János¹⁵³ és Szentgyörgyi¹⁵⁴ a „hízkelvést nem esmérő Barátnak aggodalommal telleyes” szeretetével próbálták óvni a méltatlan hangnemtől, a mester egy véletlenszerű nagyváradai utcai beszélgetésből és két (igen sajátosan értelmezett) magánlevélből azt a következtetést vonja le, hogy nem vitapartnerei, hanem éppen ő az, aki úgy lát, mint mások mindnyájan.

Az irodalmi vezér egyetlen célravezető utat ismert, azaz a magyar irodalom jövőjéről és ezen belül a Csokonai-életműről kizárólag a saját véleményét tekintette elfogadhatónak. Irodalmunk azonban – minden erőfeszítése ellenére – hamarosan letért az általa áhított útról, többek között azért, mert Arany János szalontai tanítói ugyanazt tették, amit országszerte sok száz volt diáktársuk: „Debrecenben beszítt hajlamuk szerint Csokonait tűzték élém példányul, kit igen szerettem”.¹⁵⁵

Csokonai és a Pipaczeh

Az alcím Kazinczy által közvetített szóösszetételének diákos humora akkor is nyilvánvaló volna, ha a mester nem deklarálna, hogy „a’ pipától úgy irtózom mint Horázt a’ fokhagymától”.¹⁵⁶ A céhek szótári jelentése érdekvédelmi szervezetre, egyletre, tekintélyes zárt csoportosulásra utal. Debrecenben egyetlen olyan testület létezett, amelyre közelből és távolról hatalmi centrumként tekinthettek, így kétség sem férhet ahhoz, hogy a Pipaczeh alatt a helyi Konzisztórium (Egyháztanács) értendő, amely 1739-ben jött létre, és tényleges szerepe nincs túlzott ellentmondásban az iménti profán definícióval. A Konzisztórium világi elnöke automatikusan a főbíró (később polgármester), lelkes elnöke a legtekintélyesebb papi személy volt, tagjai szenátorok és professzorok. A testület foglalkozott az oktatás és a nyomda ügyeivel, tanügyi reformokkal, a peregrinusok ösztöndíjaival, döntöttek a kegyességi irodalom több tízezres példányszámairól, fordításokról, hazai és külföldi könyvek, tankönyvek és klasszikus auktorok kiadásáról, segélyekről, súlyos hitelügyletekről, és ami ezúttal egyáltalán nem mellékes, az egyházi és iskolai fegyelmi ügyek „fellebviteli fóruma” is volt.

A Csokonai-irodalom mindeddig meglepően csekély figyelmet szentelt a város belső egyházpolitikai összecsapásaira, amelyek az iskolai perek háttereként is mellőzhetetlenek. A „hierarchia és kyriarchia” (egyháziak és világiak) harcának elfojtott feszültségei csupán a külső nyomás enyhültével, a türelmi rendelet után törhettek nap-

152 KAZINCZY, „Magyarázó jegyzések...”, 417.

153 Kis János Kazinczy Ferencnek, 1806. dec. 4., in *KazLev*, 4:415–417 (1041. sz.), 416.

154 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1806. nov. 18., in *KazLev*, 4:400–401 (1085. sz.), 401.

155 Arany János levele Gyulai Pálhoz, Nagykovács, 1855. jún. 7., in ARANY János, *Levelezése 2. 1852–1856*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 556.

156 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1808. nov. 12., in *KazLev*, 6:120–124 (1372. sz.), 123.

világra, és a század végéig tartottak.¹⁵⁷ A debreceni költő a város vezetésének hatalomban lévő csoportjához húzott, kiváltképpen a *Debreceni Grammatikában* is közreműködő Hunyadi Ferenchez. Az 1791-es püspökválasztás alkalmával a lelkészi kar többsége Sinai Miklós professzorra, Domokos főbíró ellenfelére szavazott, míg a „világi urak” a lelkészek kisebbségével Hunyadi Ferencet (Csokonai József keresztkomáját, a költő pártfogóját) választották meg. Sinai Miklós tábora Szilágyi Gábor professzor (az alsóbb iskolai osztályok felügyelője, „classium inspector”) házában gyülekezett.¹⁵⁸ Csokonai Hunyadi Ferenc szuperintendens házában, Ferenc-nap alkalmával osztályával szólaltatta meg egyházi dallamra szerzett, püspököt dicsőítő költeményét.¹⁵⁹ Pontosán tíz nappal később, 1794. december 13-án ugyanazokkal a tanítványaival énekeltetett gúnydalt Szilágyi Gábornak, az őt éppen ellenőrző iskolai elöljárónak a tanár korábbi botlásáról. Szilágyi Gábor még évekkel később is „kegyvesztett” volt,¹⁶⁰ így az ő erkölcsi megsemmisítését dalba foglaltató Csokonai nem minden alap nélkül gondolhatta, hogy számíthat az elöljárók védelmére. Azonban az ország feszült helyzetében, az általánosan vázolt aggasztó körülmények miatt¹⁶¹ a „világi” vezetés akkor sem állhatott volna a költő mellé, ha erre a Mándi Márton István perében mutatott eltökéltséggel törekedett volna.¹⁶²

A debrecenieknek mindenesetre több alkalmuk volt ismerni Kazinczy pejoratív jelzőinek háttérét, Csokonainak a mester által hangsúlyozott „rendetlenségeit”. Alvászavarai miatt már diákkorában fel volt mentve a korai tanórak látogatása alól, az istentiszteletekről is felmentést kapott, mert idegei nem bírták elviselni a hangos éneklést, praeceptorként a tanítást sem kezdte el a május 4-én kezdődő félévben.¹⁶³ Kimagasló tehetségére tekintettel azonban „rendhagyó” szokásainak és vétségeinek zömét elnézték, háromezres tömeg kísérte utolsó útjára, helyi kultusza a század második felében Kossuthéval vetekedett. Nem véletlen tehát, hogy Szentgyörgyi doktor ugyanúgy visszautasította a mester Jeruzsálem elleni panaszdalát, mint Domby Mártont „bőködő” szatíráját, azaz a kulturális elmaradottság vádját. Mert a „Jeruzsálemi böltsek” ellenzékben lévő „egyházi” csoportjában valóban voltak olyan haragosai a debreceni költő

157 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „A »tirann törvény« vagy a »Collegiumnak java«? Csokonai »kicsapatasának« háttéréről”, *Debreceni Szemle* 13 (2005): 62–63.

158 RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 188.

159 CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 3. 1794–1796*, szerk., tan. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 601.

160 A professzor kirívóan kemény hangnemű megintését lásd a konzisztórium jegyzőkönyv 1797. január 1-jei feljegyzésében. G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ Botond, szerk., tan., *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, ford. KRISTÓF Ilona, SZABADI István és SZABÓ András (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996), 215–217.

161 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Egy rejtélyes Csokonai-szöveg intertextualitása és a költő »kicsapatasának« háttére”, *Alföld* 56, 12. sz. (2005): 59–60.

162 Domokos Lajos főbíró a tanárok távollétében vizsgáztatta le és minősítette primariusnak a renitens diákok. CSÜRRÖS Ferencz, „Mándi Márton István pöre”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 22 (1912): 11–38, 175–197, 186.

163 GÁBORJÁNI SZABÓ, „A »tirann törvény«...”, 60, 62–63.

tőnek – például a megalázott Szilágyi Gábor környezetében –, akiknek „vizet töltöttél malmára” az ő rendszertelenségének hangsúlyozásával.¹⁶⁴

Az irodalmi vezér ezután – a költővel szembeni minden ízlésbeli fenntartása és el-lenérezése dacára – „Debrecen” és Csokonai szembenállását hangsúlyozta, alaptalanul példálózott a költő „renegát és aposztata” jellegével.¹⁶⁵ Később eltávolítását is a város elleni érvként próbálta kihasználni, egyebek között a fészkükből kivetrt legényei gólyák történetével. Amint erre Bódi Katalin rávilágít, „paradox helyzete [...] itt válik láthatóvá a legteljesebben: [...] vérmesen győzni akar egy játszmában, amit ő maga teremt meg. [...] Csokonait támadja, akit a debreceniektől kíván megvédeni”.¹⁶⁶

Kazinczy az Árkádia-pör tetőpontján még rendkívül óvatosan hangsúlyozta – legalábbis a nyilvánosság előtt –, hogy a Kollégium professzorait nagyon tiszteli, velük nincs gondja. A legnagyobb vagdalkozások közepette is próbált érdemeket szerezni Budai Ézsaiásnál, tudatva, hogy egy vármegyei előljáró a professzor tudományos rangját sértette meg egy levélbeni megszólítással.¹⁶⁷ (Szentgyörgyi finoman érzékeltette, hogy ez a „helyezkedés” nem fér össze az ő jellemével, mint ahogy Budai sem vette föl a kesztyűt.) A helyi kapcsolatok ápolásának szándéka abból is gyanítható, hogy gyermekei születésekor, még a konfliktus válságos időszakában is kért föl befolyásos kereszt-szülőket a legtekintélyesebb cívisek közül, például a Dobozy és a Baranyi családból.¹⁶⁸ Amikor a mester mélyebben merült a hadviselésbe, *bizalmas leveleiben* már olvasható néhány Konzisztóriumot és professzorokat illető bírálata. Nagy valószínűséggel Benedek Mihályra célozva írja például, hogy „Fazekas Mihálynak Souffleurje [sugója] volt Debreczenben. Szeretném látni mit mond mind maga, mind a' Souffleur, midőn a' Pipa Czéh-et publicummá téve látja.”¹⁶⁹ Észrevételei között elfogultsága ellenére is akadnak figyelmet érdemlő részletek. „Az új paedagogica a' liberális nevelést parancsolja: itt pedig [Patakon], és Debreczenben is, azt tartják, hogy csak úgy megyen jól a' dolog, ha a' tanuló reszket ha a' Tanítóját meglátja.”¹⁷⁰

Mindenesetre a négy-hat professzor vezette debreceni Kollégiumban összezsúfolt kétezer diák kaszárnyszerű nyomorúsága erősen befolyásolta a lehetőségeket, bár az akár több száz főig terjedhető osztálylétszámokat ellensúlyozni próbálták azzal, hogy minden diáknak volt privát praeceptor. A kellemetlenségeket enyhítendő pontosan szabályozták az élet minden apró részletét (például mely időpontokban lehet hangszerrel zenélni), és a kihágásokat általában szigorúan büntették. Nem mellékes körülmény

164 Szentgyörgyi József Kazinczy Ferencnek, 1805. márc. 19., in KazLev, 3:293–296 (735. sz.), 294.

165 Kazinczy Ferenc B. Prónay Lászlónak, 1805. júl. 15., in KazLev, 3:386–387 (786. sz.), 387.

166 A „bírósi metaforikában [...] Kazinczy igazságfogalma válik majdhogynem nevetségessé, hiszen a bírói objektivitásra kívánja bízni a per nyertesének kihirdetését, ugyanakkor eleve leszögezi, hogy neki van igaza.” Bódi, „Gólyafészek és angolkert...”, 816–817.

167 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. jún. 12., in KazLev, 4:189–192 (937. sz.), 190. Korábban Virág Benedeket azzal próbálta a professzor ellen hangolni, hogy Budai a földön tartja Virág levelét, amely egy íróasztala melletti iratkupac tetején volt. Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, 1804. máj. 26., in KazLev, 3:195–197 (677. sz.), 196.

168 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. aug. 8., in KazLev, 3:402–403 (796. sz.).

169 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1807. febr. 2., in KazLev, 4:477–479 (1067. sz.), 478.

170 Kazinczy Ferenc Vay Józsefnek, 1807. febr. 22., in KazLev, 4:498–501 (1077. sz.), 500.

azonban, hogy a kemény fegyelmezés nem akadályozta a diákok egyházi karrierjét: Hunyadi Ferenc püspök például 39 alkalommal állt az iskolaszék előtt.¹⁷¹ Említést érdemel, hogy Benedek Mihály a tanítóknak szóló 1795-ös rendtartásban javasolta ugyan a növendékek „tsinos” meghajlását és süvegeik megemelését, de azt már az „alsó iskolákban” is határozottan megtiltotta, hogy a tanítók engedjék megcsókolni a kezeiket.¹⁷² Kazinczy érvényben hagyta az évszázados gyakorlatot, elfogadta jobbágysági kézcsókját, noha érvelése lélektanilag nem tűnik egészen hiteltelennek: azért nem szakít a tradícióval, „mert e’ nélkül nem tud köszönni mikor hozzám belép, ’s kevélységnek nézné ha azt nem engedném”.¹⁷³

Hadüzenet és bosszú

Mint láttuk, az irodalmi vezér sajtóbeli polémiaát megelőző (témába vágó) levelezése főként a valóban jó barát Szentgyörgyi doktorral és Nagy Gábor prókátorral folyt. Az utóbbinak viszont szakmája gyakorlása közben olyan heves ellentéte támadt egy debreceni előjáróval, hogy a bosszúhadjárat csúcspontjának szánt kiadvány előmozdításában (a Sylvester-grammatika kísérő szövegéhez végzett háttér munkájával) már kifejezett kárörömmel állt Kazinczy mellé. Nagy Gábor konfliktusa abból ered, hogy egy városvezető felkérte, hivatalos ügyében keresse föl, mire ő úgy válaszolt, „hogy ha dolga van, jöjjön, elvárja”. A valószínűleg goromba viszontválaszon túl később kevesebb helyi megbízást kapott, és anyagi nehézségei támadtak. Mindezekről a mester leveléből is tudunk, melyből kiderül, hogy a prókátor az ő kurta utasítgatásai miatt is megsértődött.¹⁷⁴ (Egyszer családja is számon kérte Kazinczyt, hogy miért igazságtalan a minden kérést teljesítő megbízottal, holott korábban áradozott róla.) Mivel a Csokonai-életmű kiadásának megakadályozása egyértelművé tette, hogy a mestert Debrecenben nem fogadták hegemon vezérként, Nagy Gábort is saját közösségével, e „veszett kutyákkal” szembeni bosszúra ösztönözte.¹⁷⁵

A Szentgyörgyi doktorral több ízben váltott békülékeny sorok után nehezen hihető, hogy toleranciájáról oly sokat gondoló személyiség csupán az ismert írásbeli megnyilvánulások hatására veszítette volna el olyan mértékben a fejét, mint az néhány indulattól szikrázó leveléből érzékelhető. Bár e viszályban kizárólag a helyi értelmiség lehet érintett, a szóbeliség vonatkozásában mégis sokat mond, hogy a széphalmi mes-

171 FEKETE Károly, *Hunyadi Ferenc igehirdetése* (Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2005), 14.

172 G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 419 („A Tanítók kötelességei, a tanítónivalók és ezeknek rendi és módja”).

173 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, 1809. febr. 14., in *KazLev*, 6:224–228 (1419. sz.), 227.

174 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1807. febr. 23., in *KazLev*, 4:502–504 (1078. sz.).

175 „Szeretem látni, hogy az Úr érzi a’ maga becsét, ’s sanda bántójit meg veti. Ők nem is érdemlének egyebet. Azonban minden bosszúság nélkül meg is kell sújtani, mert ki nem tesz róla, ha a’ veszett kutya mindég bántja.” Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. jún. 5., in *KazLev*, 3:365 (773. sz.).

tert a helyi piac árusai névről és arcról is ismerték.¹⁷⁶ Egyik küldeményében előszóban elszenvedett sérelmére utal, arra, hogy Debrecenben valaki *fantasztának* nevezte, és az illető már a kifejezésből ítélve sem azon „kondás bojtárok” közül való volt, akiket ő a sértegető személlyel hozott közös nevezőre:

Az Úr fantaszta velem együtt és Csokonaival együtt, – írta Nagy Gábornak – és ezt nekem röhögve mondják. Igazságok van; a' kondás bojtár nem fantaszta, örvendjenek pajtasságának: én nem szégyenlem N. G. és Csokonainak a' pajtasságát. Csokonainénak Debreczeniségén nem botránkozzom: de igen a' jó és eszes, sőt tiszteletet érdemlő derék emberek' debreczeniségén.¹⁷⁷

Tanulságos kései elszólása értelmében a „poetai régióban élő embernek a ' reális világ tisztelete (az az, a ' nem poetai világé) csaknem kínos”.¹⁷⁸ E kollektív töprengéshez csatlakozott Fazekas Mihály (1806 októberében) az Árkádia-fogalom tárgyában: „Azt mindazáltal tudjuk, hogy Schiller és Poussin, Hirsfelt [...] kies és boldog földet értett alatta: de [...] arra a maradékot, nem foghatjuk meg kicsoda jusson lehessen erőltetni”.¹⁷⁹

Tehát a Csokonai-élművű kapcsán az a kérdés is felmerült – miközben Kazinczy folyton az olvasott elitre gondolt –, vajon hányan fognak arról tudni évszázadok múltán, hogy ki volt egyáltalán Poussin, akinek festménye adta az Árkádia-konceptió hivatkozási alapját, és arról, hogy mit gondolt e francia művész Árkádiáról? Horváth János – emelkedetten pozitív megközelítésben – szintén nem a hétköznapi reális közegebe sorolta a mestert, aki „éteri ábrándvilágban” él, „ahol másképp viselkednek, éreznek és gondolkodnak, más szabályú és zöngelmű nyelven társalognak, mint az alatt nyüzsgő tömeg”.¹⁸⁰

A vezér egy Horatius-mű felhasználásával tájékoztatta régi megbízottját és újdonsült szövetségését a város elleni hadüzenetéről: „Becsületem compromittálva van. Illő hogy per instantes catervas / Explicem mea victor arma.”¹⁸¹ Győzelmes fegyvereit kivonva, évekig e hadjárat részeként említette eredeti tervét, komolyan készült Csokonai saját ízlése szerint átdolgozott kötetének kiadására és „szemetjeinek” kimutatására.

176 Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1806. jan. 18., in KazLev, 4:31–36 (870. sz.), 31–32.

177 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. ápr. 30., in KazLev, 3:321–323 (751. sz.). Nagy Gábor az életmű és az emlékmű kapcsán eredetileg vele ellentétes véleményt képviselt, amit a mester Cserey Farkashoz írott soraiban igen rossz néven vett.

178 Kazinczy Ferenc ismeretlennek, 1819. márc. 6., in KazLev, 23:267–269 (5828. sz.), 269.

179 FAZEKAS Mihály, „Debrecen védelme”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 423–424, 424.

180 HORVÁTH János, „Kazinczy emlékezete”, *Budapesti Szemle* 59, 11. sz. (1931): 183.

181 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1805. ápr. 30., in KazLev, 3:322 (1419. sz.). „Vultu, per obstantes catervas / Explicuit sua victor arma.” Quintus HORATIUS FLACCUS, *Lolliushoz* (Carm. IV.9, 42–43). Fordítása: „S megvetve büszkén bűnös kéz adóját, / Önfegyverével vív ki diadalt.” HORATIUS, *Költeményei, I. rész: Ódák és epódusok*, ford. CSENGERY János (Szeged: Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavállalat, 1922), 158. Kiemelések tőlem – G. Sz. B.

„Az egész mesterség abban áll, hogy egy elmés tournürrel oda vigyem a’ dolgot, hogy a’ bántás ragyogást vonjon reám”

Úgy vélem, Kazinczy gondolataiból „Árkádiával” kapcsolatban kizárható a pejoratív tartalom: Batthyány-Strattman Alajoshoz írott tervezetében már 1791-ben javasolta a Magyar Arcasok testületének létrehozását „a római Arcadiai Társaságnak példája szerint (melynek diplomája s törvényei kezem közt vannak)”.¹⁸² Váczy János viszont feltételezi, hogy Csokonainak a helyi értelmiség által ismert *Amaryllis* című idillje valóban fölébreszthetett valamiféle gyanakvást. A mű 9. jegyzetpontja ugyanis így szól: „Debreczen vidékét s a lapályos marhatartó Alföldet itt is Árkádiának nevezem, mint már másutt is az ódáimban.”¹⁸³ (A kapcsolat elmérgesedő tartalmaira tekintettel tehát indokolt némi körülbírási eljárás.) Kis Imre leveléből tudjuk, hogy egyik ismerőse – feltételezhető, hogy éppen Csokonai jegyzete miatt – rúgást gyanított Árkadia megnevezésében, így ő e gyanakvás esetleges magyarázataként idézte Barthélemyt a szamarakról. A saletrominspektor francia nyelvű mondatára¹⁸⁴ vonatkozó következtetés – amely szerint a Barthélemy-regényből¹⁸⁵ származó definíció megemlítése a „város” rosszhiszeműségéből következik – egy olyan, Párizsban megjelent alkotásra vonatkozott, melyet ekkoriban még Széphalmon sem olvastak.¹⁸⁶ Kis Imre személyes olvasmányélményről szóló beszámolójáról tehát több okból is kizárható, hogy az olyan kollektív vélemény volna, amelynek köze lehetett a lokális debreceni szóbeliséghez.

A széphalmi vezérre kínosan hathatott, mégis kapóra jött számára Fabchich József „exjezsuita” győri paptanár levele, aki a Csokonai oszlopára gyűjtött pénzről szólva tért át Árkadia jelentésének magyarázatára. Kazinczy győri levelezőtársa szenvedélyesen agitált a magyar nyelv ügyében, de számos levelének ízes tájszavakkal fűszerezett egybefolyó mondatait a könnyebb és világosabb fogalmazás reményében gyakran váltotta latinra. Árkádiának egy lappangó gúnyos jelentést, a feliratnak harsány *kétértelműség*-et tulajdonított, társait is arról győzködve, hogy az Arcasok testülete csak a poétákra, Árkadia viszont *kifejezetten a szamarakra vonatkozik*. Ha nem bíznak az ő nyelvészeti tekintélyében, meg kell kérdezniük az irodalmi vezért, majd ő megmagyarázza valóságos szándékát:

182 Kazinczy 1791. jan. 7-én írott részletes tervezetében Batthyány-Strattman Alajos herceget a testület élére, önmagát örökös főjegyzőnek javasolta. KAZINCZY Ferenc, *Levelek*, szerk. SZAUDER Mária, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 42–53. „Herceg Batthyáni Lajosnak [...] egy Plánumot küldöttem egy Árkádiái Társaság alkotása eránt”. Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1793. júl. 27., in *KazLev*, 2:296–300 (424. sz.), 296.

183 Váczy János, „Bevezetés”, in *KazLev*, 4:V–XX, XV.

184 „Les paturages-y-sont excellents, surtout pour les ânes” (‘kitűnők ott a legelők, főként szamaraknak’)

185 Jean-Jacques BARTHÉLEMY, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du quatrième siècle avant l’ère vulgaire*, 4 köt. (Paris, 1788).

186 Az *Anacharsis* kivonatát 1806. jan. 19-én kérte először Debrecenből: Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, in *KazLev*, 4:27–28 (868. sz.). A könyvet 1807 tavaszán sikertelenül próbálta megszerezni Patakról: Kézy Mózes Kazinczy Ferencnek, 1807. márc. 1., in *KazLev*, 4:513–517 (1084. sz.). Végül 1807. április 26-án írja Debrecenbe, hogy megvenné Barthélemyt: Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, in *KazLev*, 4:565–568 (1106. sz.).

kettős értelmét fejtettem az *Arkadiában élték én* isben. nem akart fejkébe szállni az te meszsze ható amphibológiád [kétértelműséged]. mondom Virgiliusbul: Arcades ambo: i[d] e[st] Excellentissimi Poetae : [Árkádia lakói a legkiválóbb költők] de az másikat mind addig nem hitték, még Kalepinusomban az Arcadiat harmad napra fel nem ütöttem, qvod ibi procerissimi asini generentur [ahol a legderekbabb szamarakat tenyésztik]. már akkor igen ad hominem [konkrét személyre] ütöttem az sulykot: Csokonai, Nagy, Fabchich Arcadiában élünk az többi, és valamennyi tudósainkkal együtt: böcsülük e azon procerus két lábúak munkáitokat? el némultak : hahotáztam: de ismeg az Arcadicum Philaletum Collegiumot említették. Fidalcus, Ladonius s több ezfélét: ez mondam az poetákat illeti, de Arcadia csak az szamarakra céloz, talán csak meg nyugosznak Grammatikális autoritásomban: ha pedig nem: elő szólítunk, hogy magyarázd ki bővebb, igazabb értelmedet [...]¹⁸⁷

Sajnos a bővebb magyarázatot és az idős tanárhoz írott válaszlevelet nem ismeri a szakirodalom, viszont elveszettnek tekint egy (a győri küldeménnyel azonos tartalmú) *debreceninek vélt* levelet.¹⁸⁸ A széphalmi mester Fabchich szeptember 2-ai keltezésű sorainak kézhez vétele után arról számolt be Csokonai barátainak, hogy őt ismét „irtóztató” módon félreértik. Három egymást követő, kétszer szeptember 23-án és egyszer szeptember 24-én írott levelében – melyek az akkori postai viszonyok között is a győri üzenet érkezése után születtek – egyszer sem említi a küldemény íróját, sem keletkezési helyét, csupán azt, hogy egy újabb vádaskodás szerint ő Debrecennek akar ártani. Pedig erre az egyáltalán nem mellékes körülményre egy magánlevélben érdemes lett volna hivatkoznia, bár a levél eredetét később – az elhallgatásnak köszönhetően –, debreceninek tudta sejtetni. Kazinczy élete során néhányszor becstelenségnek minősítette magánlevelek „közre eresztését”.¹⁸⁹ Egy jogosnak érzett megtorlás során, amelynek hevében Kis Imre magánlevelét is publikálta, feltételezhető, hogy nem tapintatból hallgatta el (az állandó levelezőtársak bizalmas körében) a fontos levelet küldő ádáz debreceni ellenség nevét.

Az iméntieken kívül is több okból merül fel az alapos gyanú, hogy ebben a részletkérdésben a két hónappal később bevallott „elmés tournürök”¹⁹⁰ egyikével állunk szemben. Calepinus szótárát egyetlen debreceni forrás sem említi, csupán Fabchich József levele. A széphalmi vezér az alábbiakat írta Cserey Farkasnak: „Debreczen nem tudja mit akar a’ márványon az Arcadia? ’s csak azt tudja, hogy Calepinus azt mondja felelőle, hogy az derék marhalegelő volt, kivált szamarakra. Azt feleltem nekik” – ezután *pontosan követi a győri paptanár levelének tartalmát* –, „hogy miért nevezi hát Virgil a’

187 Fabchich József Kazinczy Ferencnek, 1806. szept. 2., in *KazLev*, 23:110–113 (5717. sz.), 111.

188 DEBRECENI, „A debreceniség...”, 58–59.

189 Az általa előidézett plágiumügy áldozatának, a tőle elforduló Kölcseynek írta: „leveleimet, nékem minden hírem nélkül, közre ereszteti; amit hogy a becület érzése tilt, legalább Cicerónak Filippikáiból megtanulhatta volna”. KAZINCZY Ferenc, „Nyílt válasza”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 571–572, 572.

190 Az *alfejezet* címében olvasható idézet: Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. nov. 15., in *KazLev*, 4:397–398 (1033. sz.), 397.

két kedves éneklőt: Arcades ambo etc. Miért Arcasok az Olasz Országi Poezist tárgya-zó Társaságok tagjai?”¹⁹¹

A szakirodalom feltételezése szerint az elveszettnek hitt és a szamarakra újból uta-ló *debreceni* levélnek betű szerint is tartalmaznia kellene a sicarius (megvetett útonálló orgyilkos) említését. Úgy vélem, itt csupán egy toposzról van szó, amely a mestert érő „rágalom” tartalmának súlyosságát hivatott klisészerűen kifejezni, amit a Fabchich-levél interpretálásával ő maga is megtehetett. Nem is szerepel a sicarius kifejezés – amely egyébként kihagyhatatlan volna –, csak a három beszámoló egyikében. (A rá-galom idézőjeles említése azért is indokolt, mert a helyi barátoknak írott levelekben a városhoz hasonlított Abdéra minősítése a szamarakat nevelő földnél durvább jelentést hordoz. A nyilvánossá váló küzdelemben később a legszilárdabb jellemű cívisek is ve-temedtek némi kajánkodásra. A klasszikus metrumba burkolózó Fazekas például a debreceni „mendikások” pórias irományai védelmében érdeklődhetett a Parnasszusra tartó vezértől,¹⁹² hogyan vélekedik Fabchich költeményéről, amely Török Sophie gróf-nőt „csecse szép nyanyának” titulálja.¹⁹³) Amint a széphalmi mester Szentgyörgyi dok-tornak beszámol, Kis Imre küldeménye után

Egy más levelet is vévén, tele vádakkal, hogy Debreczennek akartam adni sicáriusi dö-féseket, hogy Debreczen *Arcadia*, az az – a’ Calepinus Citátuma ’s Barthelemy Anachar-zisa szerint, derék *marhalegelő*, kivált *szamarakra* – egy hosszú magyarázatot tettem a’ Kultsár leveleibe [...]”¹⁹⁴

Nagy Gáborral mindössze annyit tudatott, hogy „Azolta egy más levelet is vettem a’ szamarakat nevelő föld dögében. Irtóztató így félre értetni”¹⁹⁵

Kazinczy lenyűgöző tudatossággal készült arra, hogy ő fogja szolgáltatni irodalom-történet-írásunk alapidokumentumait, a kanonizáció segédeszközeit, ezért levelezőtár-sait rendre felszólította, hogy küldeményeiket a bekötetés érdekében mindig azonos formátumban juttassák el hozzá. Czifra Mariann kéziratoldalak ezreinek átvizsgálá-sát követően az utólagos konstrukció és az „önimázépítés” szempontjait hangsúlyoz-za. Mert a széphalmi vezér hajdani levéltárosként azt is jól átlátta, hogy amikor a pos-tázott eredetikhöz képest „újrafogalmaz leveleket, kötetbe szerkeszt verseket”, majd az értelmezést segítő „marginális jegyzetekkel tarkít személyes leveleket”, végül gon-doskodik arról, hogy a valóságnak ez a verziója a „megfelelő kezekbe” jusson, „nagyon is tisztában lehet azzal, hogy fáradozásai [...] nem lesznek haszontalanok”. Ami tehát

191 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szept. 23., in KazLev, 4:316–320 (1996. sz.), 319–320.

192 „Fel tegyem é hogy a’ Hazai Tudósítás XXldik darabjában ki jött verseit Fabchich Úrnak helybe hadgya?” Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szept. 23., in KazLev, 4:320–322 (1997. sz.), 322.

193 „Szülötted vala, az ki téged édes / Annyával valahára kedves, édes / Papának, csecse szép nyanyának, engem / Bácsinak nevezett ki volna, / hajdan Szerzett volna Magyar sorokba verset...” Fabchich József Kazinczy Ferencnek, 1806. nov. 5., in KazLev, 23:113–114 (5718. sz.).

194 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. szept. 23., in KazLev, 4:323–324 (1998. sz.), 324.

195 Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, 1806. szept. 24., in KazLev, 4:325 (1999. sz.).

a kutatás rendelkezésére áll, az az ő szándékainak felel meg: „ami fennmaradt – és néha az is, hogy mi nem”.¹⁹⁶

„...a' királyi pálczának el kell vétetni Júdatól”

Egyes megnyilvánulásai szerint a széphalmi vezér mintha a kivételes lelki finomság megnyilvánulásként tálná a kollektív megbélyegzés eljárását: „én nem bántom senkinek személyét, 's nevét senkinek nem említem. Az ollyas nem illik” – írta a „királyi pálcza” elvételének programját meghirdető soraiban.¹⁹⁷ A személyt becsmérő paszkvillusok az irodalom perifériáján léteztek évszázadokon át, és a klasszikus hagyomány szerint valóban nem illet a kigúnyolt áldozatot néven nevezni. A 18. század végén azonban már korántsem így állhatott a helyzet. Mind Kis Imre, mind Fazekas Mihály egyértelműen és leginkább azt tartották sérelmesnek, hogy „Nekirohan, nem egyvalakinek (mert azt *fejéhez és kultúrájához illetlennek tartja*) hanem egy egész publikumnak”,¹⁹⁸ sőt „némely népsepreit [...] sem illett volna egy publikum nevével nevezni”.¹⁹⁹ Az illetlenségektől óvakodó mester viszont úgy érvelt a nyilvánosság előtt, hogy „aki nem tolvaj s nem gyilkos, meg nem rettenve mégyen, midőn körulte tolvajt s gyilkost kiáltanak”.²⁰⁰ Ellenzői azonban éppen azt vitatták, hogy nem a tömegben elvegyült gonosztevőket, hanem magát a tömeget vádolta.

Révai Miklós stilisztikai főmve szerint „Az együttvételen, melynek Görög neve *synecdoche*, a' jelölő, és a jelöltetett képzeletek között való összefüggés állapik a' jelentésnek, nagyobb vagy kisebb foglalásán”.²⁰¹ Kazinczy világosabb meghatározása így hangzik: „a' Rhetoroknak az a' szóllások, midőn a' Rész helyett az Egész említettik”.²⁰² Révai azt is hangsúlyozza, hogy „Az együttvételnek nagyobb mértékű elevensége vagyon”.²⁰³ A körülményekből ítélve nem valamiféle rokkó finomkodás, hanem az utóbbi elevenesség, az erőteljesebb hatás reménye indokolhatta e retorikai alakzat alkalmazását, azaz egyetlen személy helyett egy közösség befeketését. Mint Debreczeni Attila megállapítja, az együttvétel, a *synecdoche* keveredik a *personificatió*val, sőt a konfliktus két fő évében az utóbbi a domináns.²⁰⁴

196 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgal-mában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 201–202.

197 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. febr. 16., in *KazLev*, 4:55–57 (878. sz.), 56.

198 FAZEKAS, „Debrecen védelme”, 423.

199 „[E]gy egészsz váras betsületét sértegetik”. Kis Imre Kazinczy Ferencnek, 1806. okt. 23., in *KazLev*, 4:379–380 (1023. sz.), 380. „Tartozom az igazságnak és a megbántott Debrecennek”. Kis Imre, „Debreczen-ből”, in SZALAI, *Pennaháborúk...*, 421–422, 422. Lásd még: Fazekas Mihály Kazinczy Ferencnek, 1806. szept. 23., in *KazLev*, 4:320–322 (997. sz.), 321.

200 KAZINCZY, „Felelet a feleletre”, 429.

201 RÉVAI, *A magyar szép toll*, 112.

202 KAZINCZY, „Felelet a feleletre”, 429.

203 RÉVAI, *A magyar szép toll*, 112.

204 DEBRECZENI, „A debreceniség...”, 30–32.

A már említett tényből ítélve, mely szerint az egész háborúság legindulatosabb megnyilvánulása egy évvel a síremlék és az Árkádia felirat vitatása előtt keletkezett, sőt az Árkádia-pórt a mester maga is ürügynek minősítette,²⁰⁵ arra következtethetünk, hogy az Árkádia-pór tulajdonképpen csak „fedő sztorija” annak a pernek, amelynek kezdő tétje eleinte Csokonai hagyatéka, majd fokozatosan az életmű megítélése és ezzel összefüggésben irodalmunk további útja. A Csokonai-életmű kiadásának megakadályozása – a „gyalázás”, amit az érintett később „bántás”-nak minősített – olyan sérelmet okozott, melyet csupán az önmagára vont dicsfény ragyogása orvosolhatott. Az irodalmi vezér által összeállított csomag „a megfelelő kezekbe” került, a mérkőzés Toldy Ferenc közreműködésével dőlt el (viszonylag rövid időre) Széphalom javára. Amint erről az irodalomtörténész nyilvános gyónása tanúskodik, „E két tekintély [Kazinczy és Kölcsey] sokáig canonul szolgálván [...] eleget hívék tenni kötelességemnek [...] és Csokonainak a magyar költészet történetében nem azt a díszes helyet mutattam ki melylyet a [...] korának legtöbbjei felett álló oly annyira érdemlett”.²⁰⁶

Bár Erdélyi János és Arany János a század derekán más kanonizációs logikát követte, az MTA titkárának (a Kisfaludy Társaság tagjának, a pesti egyetem tanszékvezetőjének, a királyi gimnáziumok tanárvizsgáló bizottsága elnökének) országos tekintélye hosszú időn át befolyásolta e kérdések megítélését. Toldy értékelése szerint a *Debreceni Grammatika* „alapja lett egy nyelviskolának, mely nemcsak harminc éven túl uralkodott a református tanodákban [...] hanem bemocskolta az öszves református irodalmat is úgy, hogy ennek állandó becsű művei is ma már botránkozás nélkül nem olvashatók”.²⁰⁷ Nem járt jobban Márton József sem,²⁰⁸ akire a debreceniek a szövegkasztrálás kockázata nélkül bízhatták Csokonai műveinek megjelentetését. A bosszú őt sem kerülte el: amint ezt szintén Toldy Ferenc kézikönyve tudatja, Márton József „ragaszkodásával a debreceni iskolához nagy mérvben terjesztője lett a nyelvrontásnak, s nemcsak szótárai, hanem botrányos magyar és német nyelvtanai s olvasókönyvei által is”.²⁰⁹ Ez a minősítés grammatikák és szótárak magasan kiemelkedő alkotójára vonatkozik, aki a bécsi egyetem magyar nyelv és irodalom tanára, a magyar testőrség és az uralkodóház tagjainak magyar nyelvoktatója volt, és a nyelvújításnak is hatalmas szolgálatot

205 Vesd össze Kazinczy Romy Károly Györgynek írott, dolgozatom 58. lábjegyzetében hivatkozott, főszövegben idézett levelével.

206 CSOKONAI Mihály, *Minden munkái*, szerk. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben, 1844), XCVI.

207 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban*, 3. kiad., 2 köt. (Budapest: Athenaeum, 1872), 1:148.

208 Kazinczy azért is támadta Márton Józsefet, mert „kottát teve” Csokonai *Békaegérharcához*, „hogy a” Mendikás tonusú emberkék a’ palaczk mellett énekelhessék”. Kazinczy Ferenc Helmezy Mihálynak, 1813. jún. 3., in *KazLev*, 10:395–398 (2447. sz.), 396. Idézi Csörsz Rumen István, „A »jámbor puttonos«-tól a »mendikás tónus«-ig: Kritikatörténeti reflexiók a 18–19. századi magyar közköltészethez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 71–88, 77.

209 TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom...*, 1:173; SIMAI Ödön, *Márton József mint szótáríró*, Nyelvészeti füzetek (Budapest: Athenaeum Nyomda, 1902), 3.

tett új szavak ezreinek szótárba foglalásával.²¹⁰ A sors fintora, hogy a széphalmi levelezésben éveken át becsmérelt szerző a kantianus polémiák idején testvérbátyjára, Mándi Márton Istvánra tekintettel egyik pillanatról a másikra az irodalmi vezér „czimboraságába” emelkedett.

Himpellérek a Pipaczéhből – a herderianus gondolatkör felbukkanása

A mester már idézett, Kis Jánoshoz címzett börtönlevelének utóiratában megjegyzi, hogy „A’ Debreczeni Grammatikának sok igen jó materialéjai vannak, de maga a’ munka egy felette ízetlen és tudatlan Himpellér építése, a’ ki az elementumait sem értette az építésnek”.²¹¹ A szóban forgó, holt nyelvek rabságában sínylődő himpellér (Benedek Mihály szerkesztő) minden egyes alkotótársával együtt – így az egyetlen „világi személy”, a három-négy nyelven kiváló Domokos főbíró is – Nyugat-Európában képzett literátor volt.²¹² Protestáns vonatkozásban az is neveléstörténeti közhely, hogy *a filológia a teológia előcsarnoka*, így nem véletlen, hogy ebből a közegből ered a modern *hermeneutika* tudománya. A *köznépre* alapozó DGr legfőbb szemléleti újdonságát képviselő herderianus háttérre éppen a debreceni közreműködőkkel azonos képzettségű teológus-orientalisták gyakorolták a legerősebb hatást. Ekkor már nemcsak (a szintén protestáns lelkész) Herder egyes művei, de Johann David Michaelis göttingai professzor harminc kötete is jelen volt a Református Kollégium könyvtárában. Sőt, Michaelisnél már Herder előtt megjelent a „nyelv géniuszának” fogalma, és azt hirdette, hogy „az egyéni nyelvhasználattal szemben a nép nyelvét illeti az elsőbbség”.²¹³

A DGr szerkesztője, a Kazinczy által leginkább gyűlölt Benedek Mihály „A Deák, Német és Tót nyelveken kívül, melyeken már folyvást, és tsinosan beszélt, a’ Görög, Sidó, Arabs és Frantzia nyelveket is már deák korában megtanulta, idővel ezekhez adta a’ Hollandus Anglus és egyéb nyelveket”.²¹⁴ (Egyes források szerint a cigány nyelvet is tanulmányozta.) Teológiai tanulmányai után három évig Bázelen, Utrechtben, Oxfordban és Göttingenben tanult. Hasonló tanulmányútja során behatóan foglalkozott csaknem ugyanezekkel a stúdiumokkal Szikszay György is, a DGr egyik legnagyobb hatású fejezetének alkotója. A szintén kiváló és termékeny literátor Hunyadi Ferenc

210 Uo. Művei közül néhány ezernél több előfizetővel és tíznél több kiadásban jelent meg, köztük volt a 19. század legteljesebb német szótára is.

211 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1797. nov. 16., in *KazLev*, 2:421 (477. sz.).

212 A 21. század szekularizált nézőpontjából tekintve talán nem fölösleges statisztikai tény, hogy egyházi státusuk szinte magától értetődik: a rendelkezésre álló adatok szerint a körülbelül húszeszes hazai értelmiségből legalább tizenennyolcezer fő a különböző felekezetek lelkésze és tanára. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 323.

213 A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R 71/9-es jelzetű kéziratok katalógusának I-től O betűig terjedő kötete 97v–98r lapján Johann David Michaelis 30 művével szerepel. Michaelis hatásáról lásd KELEMEN János, „A népszellem és a nyelv géniusza: Herder korai nyelvfilozófiája”, *Világosság* 18, 12. sz. (1977): Melléklet, 12–14.

214 TÓTH, A’ *helvétziai...*, 239.

– hasonló képzettséggel és életúttal – hebraistaként *Jób könyvét* is lefordította.²¹⁵ Amikor a DGr a magyar nyelv „különös és magános tulajdonságait”, „sajátságait” és lefordíthatatlan kifejezéskincsét kezdte védelmezni, a kor legjelentősebb nyelvfilozófiai fordulatát követte. Az ő felfogásukra is érvényes, amit Horváth János a „népies” mozgalom jellemzőiként leír. Ez az irányzat – melynek fundamentuma a népnyelv – az „elidegenítő” kazinczyanus tendenciák, a beszivárgó idegen hatások „ellensúlyaként” jött létre.²¹⁶ Törekvéseik nehezen választhatók el lelkészek és falusi rektorok ösztönös népiességétől, a közköltészettől, az énekelt és szavalt szóbeliségtől, a „deákös elitműveltség és a mezővárosi vers-faragás közti óriási kulturális tértől”,²¹⁷ a Kollégium neves vagy névtelen diákjaitól, sőt Csokonaitól és Fazekastól. Attól a közegetől, amelynek legnagyobb alakjává Arany János növekedett.

Közelítés egy definícióhoz

Hogy a széphalmi mester „debreceniség”-fogalma nagyobb karriert futott be, mint a Révai–Verseghy-vita „szolnokisága”, az nem csupán Kazinczy szervezőkészségén és elképesztő munkabíráján múlott. Ez a viszonylag nagyobb ismertség az évszázad végéig legnépesebb magyar település vallási, oktatási, gazdasági és kereskedelmi jelentőségével, sőt az egykori felekezeti ellenérzésekkel is összefügghet, mindazzal, ami Debrecen „anyavárosi” szerepköreiből következik. Az eredeti görög kontextusban az „Anyaváros”, azaz *metropolisz* valaha olyan jelentős településre utalt, amelynek hátszárnya van.²¹⁸ Ez a háttér a Csallóköztől a Partium keleti határaiig elhelyezkedő sok száz „fiókiskolával”, a debreceni nyomda bizományosainak Kőszegtől Marosvásárhelyig terjedő hálózatával,²¹⁹ a legátus és szuplikáns diákok által rendszeresen látogatott ezerkétszáz egyházközséggel, a helyi céhek hatalmas területen elhelyezkedő fiókaival és a vásárváros kereskedőinek kapcsolati hálójával is kifejezhető.

Széphalmi nézőpontból a „debreczeni gusztus” terjedésére tekintettel rendkívül veszedelmes volt ez a hátszárny. A város nyelvi eszményeinek egyik legérzékenyebb megfogalmazása a dunántúli Pálóczi Horváth Ádámotól származik, akinek okfejtését „szédelegve” olvasta a mester.²²⁰ Benkő Loránd kézikönyve kimagasló szerepet tulajdonít Debrecennek az országos sztenderdizáció, a „közmagyar irodalmi nyelvi norma”

²¹⁵ Uo., 235.

²¹⁶ HORVÁTH, A *magyar irodalmi népiesség...*, 11, 14, 17.

²¹⁷ CSÖRSZ, „A »jámbor puttonos«-tól...”, 71.

²¹⁸ A Debreceni Kollégium a DGr megjelenése évtizedében 827 tanítót bocsátott ki 40 vármegyébe. Ugyanabban az évtizedben 39 vármegyéből 1038 diák érkezett a debreceni főiskolába. RÁCZ ISTVÁN, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai* (Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1995), 31–32, 175–176.

²¹⁹ A bizományosok könyvkötők voltak, akik a civisvárosban tanulták a mesterséget. Hálózatuk azért épült ki, mert a század második felében is évtizedeken át jellemző volt, hogy egyetlen hazai könyvkereskedő cég működött Magyarországon.

²²⁰ Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, 1806. jún. 24., in *KazLev*, 4:203–206 (944. sz.), 205–206.

alakításában. Művében konkrétan is megnevez egy tucatnyi dunántúli író (köztük Horváth Ádámot), akik a cívisvárosban tapasztaltakat igazolhatóan továbbvitték magukkal a nyugati országrészekbe.²²¹

Az *Anyaváros* megnevezést nem csupán távoli református közösségek (sőt Horvát István is) alkalmazták a „Magyar Genfre”, de a debreceniek kortársi önmeghatározásának is ez a magva.²²² Debreczeni Attila tanulmánya ugyanakkor felveti egy „anti-kazinczyánus” *önmeghatározás* hiányát. „Vannak-e olyan kortársi szövegek [...] amelyekben az így értett cívisidentitás [...] identifikációs jelleggel megfogalmazódik.” A vitapartnerek ugyanis „nem a debreceniek kortárs önértelmezéséről vitatkoztak”, hanem a széphalmi vezér által alkotott „Debreczen-képzetten, vagy [...] vádon”.²²³ Véleményem szerint inkább elhűlve érdeklődtek Kazinczy „instabil és divergens” állításainak értelmezhető támpontjai felől, majd ezek hiányában az indulatok mélységén vagy a kollektív megbélyegzésen méltatlankodtak. Mit kezdhettek volna azzal a „Debreczen-képzet”-tel, amely szerint „az ő felfuvalkodott orthodoxiájok mellett köztők nem támadt máiglan tsak egy író is, a’ kit a’ jobb ízléshez szokott olvasó olvashasson”?²²⁴ Hiszen a széphalmi bírálónál távlatosabban látták, hogy közöttük mégiscsak született (valójában nem csak egy) író, mert a patvarkodás éppen abból adódott, hogy az ő életművét óvták. Nem tudhatjuk ugyanakkor, hogy mit tartalmazott Fazekas Mihály ismeretlen terjedelmű, Kazinczyhoz intézett vitairata, amely egy eltűnt kéziratcsomó legutolsó, 131. lapszámú (egyetlen) oldalaként maradt ránk, a következő végszóval: „Hagyja el tehát, ha van még annyi magán uralkodható ereje, a renegátok és kicsapottak pályáját, s a sárral való mázolás helyett fordítsa olyan művekre nagy talentumát, mellyek mind hazájának, mind magának örökös díszerre váljanak.”²²⁵ Ez az irat szerény töredékében is megfelel mind az antikazinczyánus jelleggel, mind a cívisidentitással kapcsolatban elvárható kritériumoknak.

A széphalmi vezér pótolhatatlan levelezésével és önéletrajzi írásaival eleget tett az elvárásnak, amit nagy talentumától megkövetelt a haza, a műalkotás-központú irodalomszemlélet kései nézőpontjából mégis megértéssel olvashatjuk Fazekas (mint „rang-rejtett klasszikus”) művek írására ösztönző sorait. Mindenesetre művelődéstörténeti tények alapján a debreceniek evidenciának tekinthették, hogy a mester vízióival ellentétben nem Abdérában élnek. Egy evidenciának azonban éppen az a lényege, hogy nem szorul bizonyításra, így kérdés, hogy ekkoriban valóban indokolt volt-e egy „anti-kazinczyánus” önmeghatározás? A kortársak szempontjából aligha, de néhány nemzedék múltán, az ország erőviszonyainak radikális átrendeződésével már egyes kísérletekből is arra következtethetünk, hogy ez idővel szükségessé vált. Ennek egyszerű oka, hogy

221 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 438–439, 470.

222 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Egy Keresztyén Respublika, Debrecen”, in FAZAKAS, *A debreceniség mintázatai...*, 74–89, 86–88.

223 DEBRECZENI, „A debreceniség...”, 70–71.

224 Kazinczy Ferenc B. Prónay Lászlónak, 1805. júl. 15., in *KazLev*, 3:386–387 (786. sz.).

225 JULOW, *Fazekas Mihály*, 328. A Debrecent és Csokonait együtt védelmező sorokat lásd a 119. jegyzetpontnál.

viszonylag gyorsan változott az a világ, amelyben Pestnek kevéssel volt több lakója, mint a Debreceni Kollégium diákjainak száma.²²⁶

A korábbi történeti irodalom említi a helyi négy országos nagyvásár jelentőségét, a tucatnyi idegen nép kereskedőinek jelenlétét,²²⁷ vagy a civis kalmárszellem utolsó bravúrait. Az 1754-es vámrendeletig erős kereskedőváros²²⁸ mentalitásából következők, hogy a Konzisztórium (Kazinczy „Pipaczéhe”) foglalkozott hitelügyletekkel is. Mivel Mária Terézia 1752-ben eltiltotta a Református Kollégium városi támogatását, a főiskola viharos gyorsasággal, de tulajdonképpen kényszerűségből vált a Tiszántúl legerősebb hitelintézetévé. Hazai és külföldi hitsorsosok adományaiból bámulatos konspirációval – nyolcvan-kilencven évvel a hasonló magyarországi intézmények létrejötte előtt – tőkét szereztek, és minden nélkülözhető pénzüsszeget (6%-os kamatra) kihelyezve húsz év alatt megtízszerezték a Kollégium éves bevételeit.²²⁹

Amikor a *Debreceni Grammatika* statisztikai módszerrel vizsgálta a hangrend és az illeszkedés törvényét, illetve kilenc nyelvben a „kemény” és a „gyengehangok” arányát (DGr, 143, 146.), egy debreceni professzor tanítását követte. A 18. században többnyire orvosdoktorok oktatták a filozófiát a kollégiumban, köztük Hatvani István, a statisztika és a valószínűségszámítás hazai előfutára. „Ha valaki matematikai bizonyossággal rendelkezik, az a legmagasabb rendű evidenciával rendelkezik, amelynél nagyobb az emberi dolgokban nincs” – írta filozófiai főművében. Éveken át elemezte a helyi cse-csemőhalandóságot, és felismeréseinek szerepe volt abban, hogy egy másik debreceni orvos magyarra fordította a „bábamesterség” első hazai tankönyvét.²³⁰ Magyarországon elsőként tanított kémiát is: amikor Virág Benedek fölvetette Kazinczynak, hogy a váradi gyógyvizek összetételét érdemes volna meghatározni, ezt Hatvani professzor

226 1711-ben Pest lakosainak száma kétezer fő volt, azonban a kétharmad részben német népesség a hetvenes évekre már elérte a húszezret. A 18. században a Debreceni Református Kollégium növendékeinek száma a Rákóczi-szabadságharc és a pestisjárványok „menekülési” éveit leszámítva – az alsóbb osztályok hatalmas létszámaira tekintettel – a tizenegy leányiskola nélkül is folyamatosan kétezer fő körül mozgott. RÁ CZ, *Az ország iskolája...*, 29–31.

227 Egy száz szász utazó német, örmény, cincár, lengyel és más szláv, török, cigány, görög, zsidó és román kereskedők sokaságát említi lelkes beszámolójában. JACOB GLATZ, *Frey müthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland* (Deutschland: [Ettinger], 1799), 20. A nagyvásárok idején a tízezer is meghaladta az érkező szekerek száma. A városban máig használt utcanevek jelzik kereskedői csoportok eredetét és kirakodási helyeit. Így például a Burgundia, a Szepeességi, a Német és a Kandia utcák (az utóbbi a görög gyűjtőnéven említett, tömegesen érkező, részben balkáni – cincár stb. – kereskedők utcája, amely Kréta fővárosának velencei eredetű nevét viseli).

228 A helyi kereskedőtársadalom 44%-a 1751 és 1764 között hagyott fel hivatásával, tőkéjét számos kereskedőcsalád menekítette a mezőgazdaságba. GYIMESI SÁNDOR, „Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái”, in RÁ CZ, *Debrecen története...*, 353–384, 379.

229 RÁ CZ, *Az ország iskolája...*, 139; RÉVÉ SZ, *Sinai Miklós...*, 113–119.

230 HATVANI ISTVÁN, *Introductio ad principia philosophiae solidioris – Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe*, ford. TÓTH PÉTER, szerk., tan. TÓTH BÉLA (Budapest: Debreceni Akadémiai Bizottság, 1990), 51, 68; [Heinrich Johann von CRANTZ], *Bábamesterségre tanító könyvecske, Mellyet Krantz Henrik Nepomuk János [...] irt a' Bétsi Universtásban Német Nyelven a' Köz-Jónak hasznára*, ford. WESZPRÉMI ISTVÁN (Debrecen: Margittai István, 1766).

már régen publikálta.²³¹ Az orvostörténeti irodalom arról is megemlékezik, hogy az ország egyetlen egyetemén *ugyanúgy három jeles orvosi szakíró publikált*, mint Debrecenben, ők azonban nem beszéltek magyarul, így „Rácz Sámuel jelentkezőség elsősorban a debreceniek jelentették a magyar (nyelvű) medicinát”.²³² Nem véletlen, hogy az irodalmi vezér – családja hagyományait követve – itt kereste a gyógyulást.²³³

A vallási irodalmat jelentős részben a helyi Konzisztórium biztosította az egész ország református népe számára. A kalendáriumoktól eltiltott debreceni nyomda (a cenzúrára is tekintettel) gyakran a 17. századi puritán kegyességi irodalom többszöri újrakiadásaival foglalkozott, nemritkán húszezer fölötti példányszámban, ezen kívül főként tankönyveket és énekeskönyveket nyomtattak.²³⁴ A kegyességi műfajok ekkoriban már kvalitásaiktól szinte függetlenül kerültek ki az irodalmi kánonból.²³⁵ Az egyetemes litteraria kifejezetten vallási jellegű írásműveinek nyelvezetét azonban valóban jellemezte a széphalmi vezér által kifogásolt hagyományos „gravitás”,²³⁶ barokkos modor, a témához illő archaikus méltóság, azaz egy új és világi szépirodalmat megkötő tulajdonság. Benda Kálmán ugyanakkor konkrét példákkal igazolta a kegyességi irodalom Arany Jánosra gyakorolt hatását, és ezek alapján vélekedett úgy, hogy a reformkor irodalma részben a debreceni nyomda nép által befogadott tömegtermékeire alapozva állíthatta helyre irodalmi nyelvünk megtépzott folytonosságát.²³⁷

A Pöbel, a „debreczeni gusztus” ezen túl is sokféle irodalmat ismert. Ennek az „alja népnek” (már a 19. század elején) meglehetősen széles rétegét képezte a civisvárosban élő 728 országosan igazolt nemes, amely az adott népességű közegben már jelleget befolyásoló mennyiséget képviselt.²³⁸ Pálóczi Horváth Ádám műveit például keresték és ol-

231 Virág Benedek Kazinczy Ferencnek, 1803. aug. elején, in *KazLev*, 3:79–81 (609. sz.), 80. Stephanus HATVANI, *Thermæ Varadienses examini physico et medico subjectæ, item de illarum usu salutari: simul cum observationibus medicis, nec non de sale medio in iis contento* (Wien: Rudolphus Graesser, 1777).

232 SZÁLLÁSI Árpád, *Weszprémi István (1723–1799) és kora*, A debreceni orvosképzés nagy alakjai 6 (Debrecen: Orvostudományi Egyetem, 1995), 39.

233 „1766-ban a debreceni collegiumban is tanultam – írja emlékiratában –, mert mind beteggébé válván anyám testvére, hogy orvost és patikát találhasson [...] nagyatyám [...] ott gyógyíttatá.” KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 12. Debrecenben huzamosabb időt át egyidejűleg négy Nyugat-Európában tanult orvos működött, az egyetemi képzésre kötelezett kirurgusok Csokonai József vezette kilenctagú céhén kívül.

234 Míg a magyar nyelvű nyomtatványok aránya országosan 32% volt, Debrecenben 60%. BENDA Kálmán, „A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség”, in BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, 426–442 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 430–434.

235 SZELESTEI N. László, „Áhitati irodalom és irodalomtörténeti kánon”, in *Hagyomány, egység, korszerűség: Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i jubileumi konferenciájának előadásai*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, 31–38 (Debrecen: Egyházi Könyvtárak Egyesülése, 2010).

236 Kazinczy Ferenc Pápai Sámuelnek, 1811. márc. 11., in *KazLev*, 8:377–382 (1957. sz.), 379.

237 BENDA, „A debreceni nyomda...”, 439.

238 HERPAY GÁBOR, *Nemes családok Debreczenben* (Debrecen: szerzői kiadás, 1925), 3–4, 12. A civisváros falain belül nem érvényesültek nemesi előjogok. Az érintettek kénytelenek voltak választani: maradásukkal azokat a polgári kiváltságokat részesítették előnyben – ház után járó földek, legelő, erdő –, melyek a köznemesség átlagos életszínvonalát biztosították minden „helybéli helyes” – azaz házhelyes – polgár számára.

vasták, komoly anyagi sikerei voltak – írásait „Debreczen tsomóstúl vette ’s az árát haladék nélkül administralta” –, miközben a mester korszakfordulóként ünnepelt műve, a *Tövises és virágok a Mondolatig* nem keltett feltűnést.²³⁹ A számszerűleg is követhető evidenciák körébe tartozik a helyi értelmiség (tanárok, papok, szenátorok, kereskedők, orvosok, ügyvédek) nyugat-európai könyvpiacokhoz fűződő kivételes kapcsolatrendszere, a sok száz, nemegyszer az ezer kötetet is bőven meghaladó gyűjteményeik és a cívisek hagyatéki leltáraiban szinte általánosan felbukkanó, bibliát, énekeskönyvet és további néhány művet tartalmazó szerény hagyatékok tömege.²⁴⁰

A Konzisztórium 1741-ben kifejezetten a *Szentírás* egyéni olvasására hivatkozva minősítette élet-halál (azaz örök élet vagy elkárhozás) kérdésének az írni-olvasni tudást.²⁴¹ Debrecen jól ismert alfabetizációs adatai (az 1868-tól kötelező népoktatási törvény következményeit még nem tükröző 1870-es népszámláláskor) messze előnyösebbek a hazai nagyvárosokénál.²⁴² A „debreceniség” utóbbi statisztikai adatainál meggyőzőbb szociokulturális tények aligha léteznek egy „anti-kazinczyánus” kortársi önmeghatározás vélt hiányának némi magyarázataként.

239 Kazinczy kötetéből Pesten mindössze öt példányt adtak el 1811 júniusáig. CZIFRA, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok...*, 26. Mint Horváth írja: „Románodra én hirtelen Praenumeransokat nem kapok [...] Kapok e tsak egyet is, nem tudom [...] Magam talám leg-szerentséssébb Auctor vagyok; mert munkáimat kívált a’ Hunniast majd mindennap keresik nálom. Sőt előre már 12 aranyat adtak költségre”. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, 1788. okt. 7., in *KazLev*, 1:240–242 (161. sz.), 242.

240 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa; Fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014), 12–16, 232–238, illetve 93–123 (a „Respublika litteraria Debrecenben” és „A könyvek útja Debrecenbe” című alfejezetek).

241 A latin jegyzőkönyv fordítása: „A családban mindenki, elsőtől az utolsóig *tanuljon meg olvasni és vegye kézbe a Szentírást*”, „az Oskola Tanítója [...] készíti a gondviselése alá bízott ártatlan gyermekeket, *mind ez jelenvaló, mind a következő életre nézve*”. A testület tekintélyes tagjai kéthetenként ellenőrizték az iskolákat. G[ÁBORJÁNI]. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 44–45, 92, 158–159.

242 *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt* (Pest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1871), 221–222, https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1870/?pg=0&layout=s. Erdély 78%-a, Magyarország népességének 51%-a sem írni, sem olvasni nem tudott, Debrecenben ugyanez az arány 20,06%. Az utóbbi eredmény az 1710-es években már működő tizenegy leányiskolának is köszönhető. A Debreceni Egyházmegye 54 egyházközségének kimagasló adatairól lásd RÁCZ István, „A Debreceni Egyházvidék 1785. évi iskolai összeírása”, in *Hagyomány és történelem: Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*, szerk. GEBEI Sándor, 61–74 (Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2000).